

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕЙНЕКА АРТЕМІЙ ВАДИМОВИЧ

УДК 316.25: 316.47

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ ДЛЯ
СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АГЕНТНОСТІ**

22.00.01 - теорія та історія соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А. В. Дейнека

Науковий керівник :

Малес Людмила Володимирівна, доктор соціологічних наук, доцент

Київ 2019

АНОТАЦІЯ

Дейнека А. В. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2020.

Дане дослідження присвячено розв'язанню наукової проблеми, що полягає у невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності, що зумовлено браком наукових уявлень про теоретичний зв'язок між ANT і класичними соціологічними теоріями дії.

В ході роботи ми аргументували, чому саме тематика агентності і соціальної дії може вважатися однією з центральних тем теоретичного пізнання в соціології. Соціологія сформувалася як наука про особливості суспільної поведінки людини та її ексіндивідуальні детермінанти, і саме цей контекст задавав основні напруження в соціологічних теоріях дії. Для його аналізу ми звернулися до тих напрацювань, котрі містять у своєму арсеналі акторно-мережева теорія. Сам цей напрям, хоча і набуває все більшої популярності в статусі соціологічної теорії, проте не має чіткої дисциплінарної ідентичності і, як ми з'ясували, найчастіше фігурує у сучасних теоретичних дискусіях у трьох амплуа: як одна із новітніх парадигм у соціології науки, як більш загальний дослідницький метод, відомий також під самоназвою

«матеріальна семіотика», або як фундаментальний теоретичний проект «соціології асоціацій», що протиставляється т. з. «соціології соціального». Останній спосіб позиціонування ANT, котрий запропонував Брюно Латур, створює концептуальні підстави для осмислення даного підходу як новітньої соціологічної теорії дії, котра має справу з основними проблемами класичних концепцій агеності в соціології, але при цьому оперує теоретичними аргументами, котрі уможливають розгляд не-людських учасників соціального життя, як соціальних акторів.

Попри розбіжності у можливих інтерпретаціях та оцінках, усіх дослідників із когорти ANT об'єднує ряд методологічних принципів, серед яких ключовими є релятивізація дуалізму природи і культури та розширення кола релевантних для соціологічного аналізу об'єктів, в котре потрапляють речі, технологічні артефакти, живі організми, комп'ютерні програми і т. д. Ці «нові» складові суспільного життя тлумачаться не лише як пасивні посередники людських дій, але і як носії власного потенціалу агентності. Сама ж релятивізація опозиції між природними та суспільними (культурними) явищами є основною складовою дослідницької оптики, котру такі автори як Б. Латур і Дж. Ло називають «антропологією Модерну». Цю оптику ми обрали для історико-соціологічного аналізу ключових соціологічних теорій дії. Аналіз аргументації таких теоретиків як М. Вебер, А. Шюц, Т. Парсонс і Е. Гіденс продемонстрував, що базові принципи їхніх теорій спираються на тезу про онтологічну виключність людини, котра досягається завдяки її здатності до осмисленої діяльності. Нам вдалося продемонструвати, що у працях основних класиків теорії дії присутній дуалізм природи і суспільства, котрий, накладаючись на логіку соціологічного пояснення, призводить до появи у соціологічному мисленні дуалізму агентності і структури. Натомість представники ANT обґрунтовують позицію, згідно з якою цієї класичної дилеми

соціологічного теоретизування можна уникнути, якщо закріпити за нелюдськими учасниками світу статус акторів, тобто соціальних агентів. Таким чином, експіндивідуальні детермінанти соціальної дії осмислюються в категоріях впливу інших акторів (як людей, так і нелюдей), а не як структурні обмеження чи надіндивідуальні чинники. Саме тому Латур описує матеріальні об'єкти як «приховану масу» соціальної реальності, і називає технології тим, що «уможливлює те, що утримує суспільство укупі як тягле ціле».

Ключові слова: агентність, соціальна дія, акторно-мережева теорія, Брюно Латур, Джон Ло, Мішель Калон, антропологія модерну, актор, актант, програма дії, наратив.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Дейнека А. В. Проблематика смислу та смислотворення в контексті соціологічних теорій Нікласа Лумана та Ентоні Гіденс а / А. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2013. – №4. – с. 69–74.

2. (У співавторстві) Дейнека А. В. Факультетські кафедри в уявленнях студентів: спроба феноменологічного аналізу значимих смислових структур у царині освіти / А. В. Фітісова, А. В. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2014. – с. 51–57.

3. Дейнека А. В. Соціальна топологія та проблематика агентності у акторно-мережевій концепції Джона Ло / А. Дейнека / Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2015. – №28. – с. 43–50.

4. Дейнека А. В. Стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування / А. Дейнека. – Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2017. – №1 (32). – с. 60–77.

5. Дейнека А. В. Квір-теорія по той бік конструктивізму та есенціалізму: чи можливо позбутися бінарного мислення? / А. Дейнека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2017. – №33. – с. 80–88.

6. Дейнека А. В. Антропология Модерна как методологическая рамка анализа теорий социального действия / А. Дейнека // Universum: общественные науки. – 2017. – №11. – с. 4–8 (іноземне видання).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Дейнека А. В. Евристичні можливості акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності / А. Дейнека // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. Випуск 21. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. – с. 86–89.

2. Дейнека А. В. Ключові напруження класичних інтерпретацій соціальної дії: в пошуку концептуальної альтернативи / А. Дейнека // Шевченківська весна – 2015: психологія, військові науки, соціологія, філологія. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2015. – с. 189–191.

3. Дейнека А. В. Візуальна метафорика в соціології як симптом або як нам жити після Брюно Латура / А. Дейнека // Соціологія та сучасні соціальні трансформації: матеріали VII Міжнародної конференції студентів та молодих науковців. – К., 2014. – с. 27–29.

4. Дейнека А. В. Агентність і репрезентація у світлі акторно-мережевої теорії: політичний та семіотичний аспекти / А. Дейнека // Держава та глобальні соціальні зміни. 25 років української незалежності. Матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (29–30 листопада 2016 р.). – Київ, Одеса: «Айс Принт», 2016. – с. 165–166.

5. Дейнека А. В. Поняття програми дії в акт як інструмент фіксації розподілу агентності між акторами / А. Дейнека // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання. Матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання», 18- 19 квітня 2019 р., (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка [під ред. к. ф.- м. н. Горбачика А. П., д. соц. н. Куценко О. Д., д. соц. н. Судакова В. І., д. соц. н. Мазурика О. В. д. соц. н. Петрушиної Т. О. к. ф.-м. н. Сидорова М. В.-С.]. – К.: Логос, 2019. – С. 30–33.

ANNOTATION

Deineka A.V. Heuristic potential of actor-network theory for the sociological conceptualization of agency. - Manuscript.

Dissertation for the candidate degree in sociology, specialty 22.00.01 – theory and history of sociology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kiev, 2020.

This research is devoted to the solution of the scientific problem, which consists in the mismatch between the gnoseological need for theoretical instrument capable of analyzing and describing the common activity of human and non-human agents of social life, and the actual state of the actor-network theory, claiming the status of such instrument, but does not meet the requirements of the full-fledged sociological theory of agency, which is due to the lack of scientific understanding of the theoretical relationship between ANT and classical sociological theories of action.

The thesis shows why the issue of agency and social action can be considered as one of the central problems of theoretical knowledge in sociology. Sociology was formed as a science of peculiarities of human social behavior and its external determinants, and this context set the main tensions in sociological theories of action. To analyze it, we turned to those developments that the actor network theory contains in its arsenal. This approach, although increasingly popular as a new sociological theory, does not have a clear disciplinary identity and, as we have found, most often appears in contemporary theoretical discussions in three ways: as one of the newest paradigms in the sociology of science, as a general research method, also known as «material semiotics», or as a fundamental theoretical project known as “sociology of associations”, contrasted with the so-called «sociology of social».

Despite differences in possible interpretations and assessments, all ANT researchers are united by a number of methodological principles, among which the key ones are relativization of the duality of nature and culture and expansion of the range of objects relevant for sociological analysis, which now includes things, technological artifacts, living organisms, computer programs, etc. These «new» components of social life are interpreted not only as passive mediators of human actions, but also as agents themselves. The relativization of the opposition between natural and social (cultural) phenomena is the main component of research lens, which authors such as Bruno Latour and John Law call «anthropology of the moderns». We chose this optics as a tool for conceptual retrospection of the key sociological theories of action.

The analysis of the arguments of such theorists as M. Weber, A. Schutz, T. Parsons and A. Giddens showed that their theories support the thesis about human ontological exclusivity, which is based on the ability to meaningful activity. We have managed to demonstrate that in the works of the main classics of action theory there is the dualism of nature and society, which, superimposed on the logic of sociological explanation, leads to the appearance of agency and structure dualism in sociological thinking.

Having highlighted the problem field in this way, we switched to the consideration of the key concepts of actor-network theory in their connection and the context of classical sociological theories of action. The consideration of a number of semiotic concepts adapted to ANT has shown that there is an opportunity to lead the language of the formation of an actor-network theory of action, which will be able to prevent the division of human actors and its "non-human" circumstances or means, to relativise the relationship between micro-and macro-actors in public life and to avoid the dilemmas of the agent and the structure, which for a long time remained one of the key challenges of social theory.

We then proceeded to consider the key concepts of actor-network theory in their relation and the context of classical sociological theory of action. Consideration of a number of semiotic concepts adapted in ANT has shown that it is possible to talk about appearance of the actor-network theory of action which will be capable to prevent divisions into human participants of action and its «non-human» circumstances or means, to relativize the agent-structure dilemma which remains for a long time one of key challenges of the social theory.

Key words: agency, social action, actor-network theory, Bruno Latour, John Law, Michel Callon, anthropology of the Modernity, actor, actant, narrative.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИЦІОНУВАННЯ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРТИЗУВАННЯ.....	19
1.1. Множинність і гетерогенність, як визначальні риси сучасного теоретичного дискурсу в соціології	19
1.2. Акторно-мережева теорія в структурі сучасного соціологічного знання: три стратегії позиціонування	23
Висновки до розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНА КЛАСИКА ОЧИМА АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ: КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ДІЇ У СВІТЛІ ДУАЛІЗМУ ПРИРОДИ ТА КУЛЬТУРИ	44
2.1. Антропологія Модерну як методологічна рамка аналізу соціологічних концепцій дії.....	44
2.2. Теорія дії Макса Вебера: мотиваційна каузальність в структурі соціологічного мислення	55
2.3. Рецепція веберівської теорії дії в соціальній феноменології Альфреда Шюца та структурному-функціоналізмі Талкота Парсонса	62
2.4. Проблематика агентності у теорії структурації Ентоні Гіденса	74
Висновок до розділу 2	82
РОЗДІЛ 3. АКТОРНО-МЕРЕЖЕВА ТЕОРІЯ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ АГЕНТНОСТІ.....	83
1.1. Особливості застосування семіотичних понять в ANT: метод і онтологія	83
1.2. Агентність як репрезентація: семіотичний та політичний виміри	110
1.3. Нове розуміння агентності в світлі сучасних екологічних викликів	128
1.4. ANT як оптика гендерного аналізу: перспективи небінарних концептуалізацій агентності в політиці.....	143
ВИСНОВКИ.....	157
Список використаних джерел	163

ВСТУП

Теоретичне знання у соціології завжди організовувалося довкола кількох магістральних тематичних напрямків, котрі фіксували онтологічні параметри предметної царини соціологічної науки, окреслюючи тим самим її дисциплінарну самостійність. Одним із таких напрямків, безумовно, був і залишається до сьогодні теоретичний пошук довкола питання соціальної дії (або ширше – агентності). Як унікальний предмет соціологічного аналізу соціальну дію вперше тематизував Макс Вебер, визначивши її як форму людської поведінки, пов'язану із суб'єктивним смислопокладанням та орієнтацією на дії інших людей [Вебер, 1990: р. 602–603]. Згодом це визначення стало класичним, слугуючи точкою відліку для всіх подальших концепцій дії. Разом з тим, сам формат дискурсу про агентність в контексті соціологічного теоретизування спрямовувався вихідною настановою, згідно з якою дія може стати об'єктом соціологічного аналізу лише якщо вона суб'єктивно осмислюється людьми та спрямована по своєму смислу на дії інших людей. Внаслідок переважання таких визначень склалася ситуація, за якої робочий теоретичний інструментарій не дає можливості вийти за межі двох окреслених нижче суперечностей.

Перша суперечність полягає у тому, що, у випадку визначення дії через суб'єктивне смислопокладання, неможливо остаточно привести у відповідність суб'єктивний характер дії та її соціальні (поза-суб'єктивні) витоки (традиційна дилема «агентність-структура»). Як, зокрема, говорить про це Б. Латур, базова інтуїція соціальних наук полягає у тому, що джерело того, що відбувається в конкретній соціальній ситуації, завжди має свої витоки поза її межами [Латур, 2014b: с. 64]. Люди діють не спонтанно, а навпаки, їхня активна участь у світі скеровується чимось ззовні: «Чому я ніколи не роблю те, що хочу? Чому усі ми скеровуємося силами, котрих самі не створювали? Такою є давня

і найбільш правомірною інтуїцією соціальних наук...» [Latour, 2005, p. 43]. В класичних соціологічних теоріях ці зовнішні сили, котрі формують людську поведінку, описуються в термінах «об'єктивних соціальних фактів» та концептуалізуються через поняття соціального порядку, солідарності, класових нерівностей, норм, ролей тощо. Описана у такий спосіб соціальна реальність постає як окремий онтологічний регіон, тобто «реальність *sui generis*», котра перевершує людську суб'єктивність та здійснює примусовий вплив на окремих індивідів. Класичні соціологічні теорії завжди так чи інакше ведуть мову про структурну зумовленість людської поведінки та вплив загальних макрочинників на конкретні життєві обставини. Таким чином, в межах соціології розрив між «мікро» та «макро» рівнями закріплюється в базових апіорних розрізненнях, беручи свій початок у суб'єкт-об'єктній схематиці мислення, характерного картині світу Модерну, котра схильна поділяти світ на два відносно автономних порядки. Таким чином, намагаючись слідувати за базовою інтуїцією щодо зовнішньої зумовленості дії, соціологія описує цю зовнішню зумовленість у такий спосіб, що згодом їй доводиться мати справу дилемою: як примирити свободу людських суб'єктів з об'єктивним примусовим суспільним порядком.

Друга суперечність стосується іншого аспекту веберівського визначення соціальної дії, а саме – смислової орієнтації на інших. Цей критерій передбачає, що в рамках релевантного для соціології кола проблем потенціалу агентності набувають виключно свідомі своїх вчинків люди, а спрямованість їхніх дій завжди торкається інших (свідомих своїх вчинків) людей. Цю настанову можна коротко позначити як «методологічний антропоцентризм». Проблема такого підходу полягає в ігноруванні того внеску, котрий здійснюють у повсякденні життєві ситуації не-людські учасники світу. В умовах інтенсивної технологізації та інформатизації соціального життя, коли

новітні винаходи та автоматизовані системи перебирають на себе все більше важливих суспільних функцій, а суспільний поступ веде до появи нових глобальних викликів (екологічних, політичних, соціально-економічних та ін.) такий підхід все більше потребує переосмислення. Для цього потрібен інноваційний теоретико-пізнавальний інструментарій, котрий дозволив би фіксувати в якості активних учасників соціального життя ширше коло людських та нелюдських агентів, а також досягнути необхідної чутливості при аналізі мінливих реалій сучасного світу.

Фіксація та вирішення означених суперечностей стали одним із ключових завдань теоретичного проекту, що був започаткований французькими соціологами Б. Латуром, М. Калоном і їхнім англійським колегою Джоном Ло, та здобув назву акторно-мережевої теорії (ANT – actor-network theory). Проблематика агентності перебуває у центрі уваги представників даного підходу, а його методологічна специфіка дає можливість підважити традиційну соціологічну дилему співвідношення мікро- та макро- рівнів соціологічного теоретизування та розширити коло релевантних понять та розрізень за рахунок концептів, котрі пом'якшують суб'єкт-об'єктний дуалізм у пізнанні соціального світу. Розуміння агентності, запропоноване ANT, дозволяє розширити перелік активних учасників суспільного життя та більш ефективно враховувати внесок кожного його значимого учасника. За твердженням представників цього теоретичного напрямку, подібна оптика дає можливість враховувати значення як людських акторів, так і тих компонентів ситуації, що традиційно не потрапляють у фокус соціологічної уваги. З огляду на необхідність вирішення наведених тут суперечностей, актуальності набуває і потреба розкрити евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності.

Ступінь наукової розробленості теми. Основні принципи акторно-мережевої теорії як новітнього проекту соціально-гуманітарного пізнання сформульовані у працях ключових представників цієї традиції, таких як Б. Латур [Latour, 1977, 1986, 1988, 1991, 1999, 2005, 2018; Латур, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016], Дж. Ло [Law 1984, 1986, 1994, 1999, 2000, 2002, 2004, 2008, 2009, 2012; Ло, 2015], М. Калон [Callon, 1982, 1991, 2017; Калон, 2017], а також А. Мол [Mol, 1999, 2020, Мол, 2017], Е. Пікерінг [Pickering, 1993], М. Акріш [Akrich, 1992], Х. Веран [Verran, 2002], К. Гетерінгтон [Hetherington, 2000], Ф. Ванденберг [Vandenberghe, 2002], Е. Сейз [Sayes, 2013] та ін. Перелічені дослідники тією чи іншою мірою позиціонують себе як співтворців та представників акторно-мережевої теорії, але існує і доволі широке коло авторів, що використовують та доповнюють ANT, працюючи в рамках власних теоретичних проектів, як-от Дж. Урі [Урри, 2011; Law, 2005], Д. Гаравей [Haraway 1990, 1991, 1994, 2015; Гаравей, 2016], Г. Харман [Harman, 2009; Харман, 2015], В. Бейкер [Bijker, 1987, 2017], С. Шейпін і С. Шаффер [Shapin, 1985], Д. Блур [Bloor, 1976], С. Вулгар [Woolgar, 1992], А. Блок і Е. Йенсен [Blok, 2012], Г. Шмітген [Schmidgen, 2015] та ін. На пострадянських теренах можна відзначити праці А. Кузнєцова [Кузнєцов, 2013, 2015, 2018], І. Напрєєнко [Напрєєнко, 2013, 2015], Д. Сівкова [Сивков, 2015], О. Хархордіна [Хархордин 2006, 2013а, 2013б], В. Вахштайна [Вахштайн, 2009, 2012, 2015, 2017], О. Тіткова [Титков, 2016], М. Єрофєєвої [Ерофєєва, 2012, 2015а, 2015б, 2019], Н. Лебедевої [Ерофєєва, 2014], Є. Бикова [Быков, 2017], А. Ветушинського [Ветушинский, 2016] та ін. Серед вітчизняних дослідників варто окремо вирізнити дисертаційні дослідження та статті Я. Конової [Конова 2013, 2014, 2015] та С. Солодька [Солодько 2013, 2014, 2016, 2017], а також окремі дослідження Н. Костенко [Костенко, 2010] та М. Соболевської [Соболевська, 2016].

Попри те, що переосмислення поняття агентності, в контексті подолання дуалізму між людьми та не-людськими учасниками суспільного життя, вважається одним із центральних теоретичних здобутків ANT, не до кінця з'ясованим залишається зв'язок між означеним новаторським розумінням агентності та класичними соціологічними теоріями дії. Почасті відношення ANT до цих теорій сформульовано Б. Латуром у його програмній праці «Перезбираючи соціальне», а також в окремих статтях М. Єрофєєвої та В. Вахштайна, але цих текстів замало, щоб з'ясувати, які саме обмеження класичних теорій дії дозволяє подолати акторно-мережева теорія, і у який саме спосіб вона пропонує це зробити. Серед ключових авторів, котрі пропонували свої власні концептуалізації агентності, слід згадати М. Вебера, В. Парето, А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана, Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Е. Гіденса, Х. Йоаса, П. Вінча та ін. Попри принципову розбіжність перелічених авторів, усі вони трактують поняття дії у прив'язці до його смислового супроводу, інтенційної спрямованості та орієнтації на інших людей, тобто припущень, котрі, з точки зору представників ANT, потребують проблематизації.

Крім того, варто зазначити що на сьогодні не існує систематичного викладу основних позицій акторно-мережевої теорії як засобу соціологічної концептуалізації дії. Проясненню цих позицій переважно і присвячено текст даного дисертаційного дослідження. В цьому контексті слід актуалізувати такі важливі теми для соціологічного аналізу агентності, як його темпорально-просторова структура, особливий тип каузальності, зв'язок між агентом і посередником дії, непередбачувані наслідки дії, множинність порядків та конкуренція альтернативних програм дії, у їх зв'язку з відносинами влади та політичної репрезентації, співвідношення діяльнісних та інституційних складових дії, а також глобальний вимір агентності.

Таким чином, **наукова проблема дослідження** полягає у необхідності прояснення основних понять акторно-мережевої теорії як інструменту соціологічної концептуалізації агентності у їх зв'язку із проблематикою класичних та посткласичних теорій дії в соціології. Вирішення цієї проблеми полягатиме у розкритті аналітичних переваг ключових концептів ANT в контексті традиційних соціологічних теорій дії, з акцентуванням її інноваційних евристичних можливостей.

Об'єкт дослідження: акторно-мережева теорія як новітній напрям соціологічного теоретизування.

Предмет дослідження: евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності.

Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті евристичного потенціалу базових концептів ANT для соціологічної концептуалізації агентності.

Завдання:

- 1) Ідентифікувати місце акторно-мережевої теорії в структурі сучасного соціологічного теоретизування.
- 2) Спираючись на доробок Б. Латура та Дж. Ло, розкрити витoki дуалізму природи і суспільства та похідного від нього дуалізму агентності і структури в класичних соціологічних теоріях дії.
- 3) Здійснити експлікацію концептуальних засад розгляду агентності в акторно-мережевій теорії в контексті сучасних суспільних викликів.

Наукова новизна отриманих результатів:

Вперше:

Виявлено три альтернативних стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування. На основі аналізу актуальних джерел встановлено, що ANT в сучасній теоретичних дискусіях постає або як одна із новітніх версій соціології

науки, або як дослідницький метод «матеріальної семіотики», або як теоретичний проект «альтернативної соціології», котрий виводить свою генеалогію із праць Г. Тарда.

Завдяки історико-соціологічному аналізу класичних теорій дії, що здійснений з позицій «антропології Модерну» (Б. Латур, Дж. Ло), виявлено, що підґрунтям цих теорій слугує взаємозв'язок між модерністським дуалізмом природи і культури та соціологічним дуалізмом агентності і структури.

Розкрито концептуальний взаємозв'язок між адаптованими в ANT семіотичними поняттями (нарратив, актор/актант, випробовування сил, програма дії) та класичними теоріями соціальної дії.

Дістало подальшого розвитку:

Понятійно-категоріальний апарат сучасної української соціології шляхом адаптації запропонованих представниками акторно-мережевої теорії понять, зокрема, актор/актант, соціологія асоціацій, матеріальна семіотика, програма дії та ін.

Концептуальні уявлення про фундаментальну соціологічну категорію «соціального» в контексті її переосмислення представниками акторно-мережевої теорії.

Уточнено:

Особливості концептуального зв'язку між семіотичним та політичним поняттями репрезентації. Це здійснено за рахунок запропонованого ANT тлумачення агентності з огляду на їх актуальність на тлі сучасних глобальних викликів.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження можуть бути використані для розробки нових курсів в межах університетських навчальних програм, а також для вдосконалення програмного забезпечення дисциплін, що вже присутні у навчальних планах. Прикладна значимість отриманих результатів може бути виявлена при

аналізу тих сфер суспільного життя, де особливу роль відіграють новітні технології та соціальні інновації.

Апробація результатів дослідження відбилась у виступах на 7 фахових наукових конференціях: VII Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» 2014, Харківські соціологічні читання 2015, Історична соціологія цивілізацій (КПІ) 2016, X Львівський соціологічний форум 2016, «Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності» (КПІ), 2016, «Мультикультурність. Гендер. Ідентичність. Квір-дослідження на радянському просторі» (КНУ), 2017, «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (КНУ), 2017.

РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ПОЗИЦІОНУВАННЯ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ В СТРУКТУРІ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРТИЗУВАННЯ

1.1. Множинність і гетерогенність, як визначальні риси сучасного теоретичного дискурсу в соціології

Однією із ключових проблем соціологічної теорії завжди була внутрішня множинність її дискурсивної організації. Класична теза Нікласа Лумана про те, що комунікація завжди має контингентний характер [Луман, 2010], у випадку фундаментального соціологічного знання справджується найочевиднішим чином. Стан соціологічної теорії, котрий зазвичай іменують «мультипарадигмальністю», свідчить не лише про можливість вибору між кількома альтернативними теоретичними традиціями при аналізі й інтерпретації соціальних явищ, але і про відсутність чіткої демаркаційної лінії, що дозволила б сформулювати критерії для відмежування соціологічного знання від не-соціологічного. Навіть у випадку з соціологічною класикою ми можемо виявити кілька альтернативних конкуруючих моделей класичності [Вахштайн, 2009], котрі подекуди цілком свідомо конструюються авторами з огляду на перспективи успіху їхніх власних теоретичних проєктів (хрестоматійним прикладом тут є Талкот Парсонс, що став у відкриту опозицію до органіцистів та утилітаристів, але тихо вилучив з тексту «Структури соціальної дії» главу про Георга Зімеля, переймаючись життєвими шансами власної теорії) [Филиппов, 2001: с. 45-46].

Тим паче, проблема дискурсивної множинності соціології постає там, де йдеться про інноваційні теоретичні розробки, котрі наразі знаходяться у активній боротьбі за визнання з боку широкої академічної спільноти. Ми будемо відштовхуватися від тези про те, що *сучасний теоретичний дискурс соціології є предметом постійного*

конструювання з боку низки значущих акторів, котрі свідомо і несвідомо формують уявлення про те, чим є соціологічне знання та яке місце в його структурі належить тому чи іншому підходу. Спираючись на дану позицію, ми розглянемо стратегії дискурсивного позиціонування одного з новітніх напрямків соціологічного теоретизування (акторно-мережевої теорії) в дисциплінарних рамках сучасної соціології.

Сьогодні акторно-мережева теорія (ANT¹) назагал вважається однією з найуспішніших теоретичних ініціатив у соціології останніх десятиліть². Якщо зазирнути на великі академічні онлайн платформи, на кшталт Jstor³ або SAGE Journals⁴, то, використовуючи пошук, можна сукупно знайти понад 30 тис. унікальних матеріалів, в яких зустрічається словосполучення «Actor-Network Theory». Ці матеріали не вирізняються ані тематичною однорідністю, ані спільною концептуальною базою. В залежності від цілей та завдань, що ставлять перед собою їхні автори, обрана ними теоретична рамка може суттєво зміщуватися, так само як і їхня кваліфікація статусу ANT. Проте, можна стверджувати, що дослідники, котрі залучають себе до числа прибічників даного підходу, тим не менш, як правило, апелюють до

¹ Ми будемо користуватися усталеною в англomовній літературі абрeвіатурою ANT (від англ. Actor-Network Theory), не замінюючи її українським еквівалентом АМТ, як це роблять деякі українські автори [Солодько, 2014, 2017], оскільки це поширена практика у міжнародній тематичній літературі.

² Зокрема за даними журналу «Times Higher Education» один із засновників ANT – Брюно Латур у 2007 році був включений до числа лідерів книжкового цитування в гуманітаристиці, поділяючи першу десятку з рядом інших поважних соціологів, таких як Мішель Фуко, П'єр Бурдьо, Ентоні Гіденс, Ірвінг Гофман, Юрген Габермас та Макс Вебер. Див.: <https://www.timeshighereducation.com/news/most-cited-authors-of-books-in-the-humanities-2007/405956.article>

³ <http://www.jstor.org/>

⁴ <http://online.sagepub.com/>

когось із ключових для ANT авторів та поділяють між собою ряд важливих аксіоматичних припущень, із котрих і складається концептуальне ядро розглядуваного тут напрямку.

Витоки ANT можна шукати у Франції та Англії кінця 1970-х років, коли було започатковано міжнародну дослідницьку групу під назвою PAREX [Schmidgen, 2015: р. 40-42], що складалася з молодих вчених, зацікавлених у соціальних дослідженнях науки і технології. Постійними активними членами цієї групи були, зокрема, Брюно Латур, Меделен Акріш, Мішель Калон і Джон Ло, з іменами котрих, зазвичай, і прийнято пов'язувати аббревіатуру ANT. Будучи спочатку не більш ніж одним із дослідницьких осередків всередині молодого міждисциплінарного напрямку під назвою STS (Science, Technology and Society) [Сивков, 2015], ANT, разом із тим, вдалося перетворитися на масштабну, хоча й внутрішньо гетерогенну мережу дослідницьких проєктів, котрі стосуються найрізноманітніших тем і знаходяться у діалозі з багатьма соціологічними та філософськими дискурсами. Сьогодні ANT безсумнівно визнається самостійним підходом в соціальних науках, маючи за плечима кілька десятиліть практики польових досліджень та супутніх теоретичних рефлексій. З іншого ж боку, мірою наростання інтересу до даного підходу та його самоствердження як окремого дослідницького напрямку, стає зрозумілою невизначеність його дисциплінарного статусу та концептуальних рамок. Значна частина текстів, присвячених аналізу теоретичних імплікацій акторно-мережевого підходу, не оминають питання його внутрішньої гетерогенності та множинності його тлумачень як з боку «батьків-засновників», так і з боку їхніх послідовників.

Наразі було здійснено кілька помітних спроб окреслити розвиток акторно-мережевої теорії в історико-соціологічному зрізі [Law, 1999; Gad, 2009; Кузнецов 2013, Вахштайн 2015, 2017], але ці спроби не

стосувалися аналізу ключових дискурсивних контекстів, в рамках яких в сучасних академічних дискусіях з'являється це словосполучення. Щоб сформулювати загальне уявлення про те, що являє собою даний підхід, далі ми розглянемо кілька найпоширеніших способів його позиціонування в полі сучасних теоретичних дискусій. Під способами позиціонування тут матимуться на увазі наявні варіанти артикуляції місця акторно-мережевої теорії в структурі соціологічного знання, котрі можна віднайти у науковій літературі. Структуру соціологічного знання ми будемо розглядати у двох аспектах: в історико-соціологічному та гносеологічному. В першому випадку йтиметься про позиціонування ANT через побудову її концептуальної генеалогії та означення релевантних авторів, з опорою на яких (та усупереч котрим) формувались її ключові ідеї. У другому випадку ми будемо робити акцент на оцінках «радіусу дії» ANT як ресурсу соціологічного пізнання: від методики прикладних досліджень в соціології науки до фундаментального проекту «альтернативної соціології». Таким чином, ми проаналізуємо три найпоширеніших варіанти позиціонування ANT в сучасних соціологічних дискусіях та, насамкінець, спробуємо представити їх як три етапи історико-соціологічного становлення розглядуваного підходу, свого роду історії його успіху.

1.2. Акторно-мережева теорія в структурі сучасного соціологічного знання: три стратегії позиціонування

ANT як новітня соціологія науки

Як вже було зазначено вище, витоки акторно-мережевої теорії без сумніву можна шукати в середовищі соціальних вчених, що брали участь у створенні такого міждисциплінарного дослідницького напрямку як STS. Соціальні дослідження науки і технології з'явилися як своєрідна реакція на ситуацію, що мала місце у соціології науки зразка 1970-х років. В той час в соціології домінував структурний функціоналізм із властивим йому нормативістським поглядом на життя наукових інституцій. Наука описувалася соціологами, насамперед, як ціннісно-нормативна діяльність вчених [Покровський, 1992], що організовані в академічні спільноти, всередині яких діють специфічні механізми регламентації активності та розподілу символічних і матеріальних ресурсів [Merton, 1968]. Так Мертон вбачає базову мету соціології науки в аналізі наукового етосу, описуючи його як «емоційно забарвлений комплекс цінностей і норм, що вважаються обов'язковими для людей науки [...] Чотири групи інституційних настанов – універсалізм, комунізм, незацікавленість та організований скептицизм – можна вважати стислим витягом із етосу сучасної науки» [Merton, 1973: p. 268-269].

У відповідності до такого бачення, ключове завдання соціолога науки полягає у тому, щоби виявити та описати соціальні умови, в яких стає можливим раціональне виробництво наукового знання. При цьому постулюється *принципова межа*, за котру соціологія науки не має права виходити – їй заборонено пояснювати соціальними причинами процедури та зміст наукового пізнання. Ця настанова в середині 1970-х років отримала назву «принципа араціональності Лоудена». Ларі

Лоуден, відомий американський філософ і епістемолог, сформулював його таким чином: «соціологія пізнання може вступати в дію та застосовуватися для пояснення наукових ідей лише тоді, коли ці ідеї не можна пояснити в термінах їхніх раціональних чеснот» [Laudan, 1977: р. 202]. Тобто соціологічні пояснення можуть працювати *виключно за умови, що ми маємо справу з хибним (ірраціональним) знанням*. Принцип Лоудена в той час забезпечував свого роду поділ праці (і хиткий консенсус) між вченими та соціологами, котрі їх досліджують. Соціологи могли шукати соціальні причини того, чому недостовірне знання інколи сприймається як науковий факт (наприклад, расистські ідеї Третього Райху), але знання, що успішно пройшло випробування раціональними аргументами та експериментальними перевірками, соціологічного пояснення *не потребує*. Раціональність обґрунтовує сама себе. Таким чином, якщо накреслити схему з двома змінними, виявиться, що соціолог завжди може досліджувати соціальні умови виробництва знання, але не завжди сам зміст цього знання.

	Соціальна форма науки	Зміст науки
Раціональне	Так	<u>Ні</u>
Ірраціональне	Так	Так

Міждисциплінарний дослідницький напрям, що традиційно позначається аббревіатурою STS (Science, Technology and Society, Science and Technology Studies), формувався багато в чому як альтернатива панівній соціології науки мертонівського зразка. STS-дослідники, усупереч наявному статус кво, наполягали (і наполягають сьогодні) на необхідності емпіричного вивчення наукової діяльності, що практикується вченими у лабораторіях так, щоб не тільки «контекст»,

але і «зміст» наукового пізнання підпадав би під вістря соціологічного аналізу. В рамках подібного бачення *ANT* виступає як одна із *grand-theorій* всередині *STS* [Wyatt, 2007: р. 620], що співіснує з такими напрямками як EPOR (Empirical Program of Relativism) [Collins, 1981], SCOT (Social Construction of Technology) [Bijker, Hughes and Pinch 1987], сильна програма в SSK (Sociology of Scientific Knowledge) [Bloor, 1976], LTS (Large Technical Systems) [Mayntz and Hughes, 1988], SST (Social Shaping of Technology) [MacKenzie and Wajcman, 1985] та ін. На користь цієї версії свідчить той факт, що лєвова частка матеріалів, присвячених *ANT* та її архітекторам, досі публікується саме в журналах, присвячених соціології науки, як-от «Social Studies of Science», «Science, Technology & Human Values», «Science Communication» та ін.

У цьому світлі *ANT* розглядається радше як особлива методологія, якою послуговуються для практичного вивчення режимів конструювання наукових фактів і технологічних артефактів в лабораторіях та інженерних майстернях. Наприклад, Ніл МакБрайд пише: «*ANT* пропонує низку ідей, що слугують для опису процесу впровадження технології та складання розповідей, що пояснюють причини їх успішності» [McBride, 2003: р. 266]. Ключова особливість цього підходу полягає у відслідковуванні мінливих зв'язків між природніми, людськими та технологічними учасниками, залученими в даний процес.

Звідси впливає перша важлива особливість *ANT*: цей підхід формувався як своєрідне теоретичне узагальнення базових концептуалізацій, вироблених в ході серії цілком конкретних емпіричних досліджень в сфері соціології та антропології науки. Це означає, що початково *ANT* не створювалась як «теорія» в класичному сенсі слова. Тут не йшлося про формулювання специфічного категоріального апарату, котрий можна було б «застосувати» і отримати на виході необхідне пояснення. Скоріше можна вести мову

про те, що акторно-мережевий підхід з'явився внаслідок спроб ряду дослідників в царині STS зробити свій пізнавальний інструментарій більш чутливим до досліджуваних реалій. Тому не варто дивуватися дещо парадоксальній самокваліфікації деяких представників ANT, котрі стверджують, що «акторно-мережевий підхід не є теорією» [Law, 2009: p. 141] і наполягають на приматі методології в ANT [Sayes, 2013: p. 142-143]. Як пишуть у свої статті Луїс Фернандо Берон і Рікардо Гомез: «ANT оснащує дослідження науки і технології методом відслідковування асоціацій між людськими і не-людськими агентами, що слугує кращому розумінню того, як соціальна динаміка вписується у поточний стан справ, котрий вважається більш гнучким, швидкоплинним і заплутаним» [Baron and Gomez, 2016: p. 1-2]. Це, на думку авторів, дає можливість побачити концептуальний зв'язок між ANT та іншими підходами всередині STS.

Підставою для фіксації такого зв'язку слугує те, що традиція соціальних досліджень науки і технологій здебільшого доволі органічно вписуються в парадигму соціального конструктивізму. В українській соціології соціальний конструктивізм асоціюється насамперед із трактатом по соціології знання Пітера Бергера і Томаса Лукмана «Соціальне конструювання реальності» [Бергер, Лукман 1995]. До соціального конструктивізму в STS ця книга має лише опосередковане відношення: соціологію науки справді можна розглядати як одну із рубрик всередині соціології знання, а отже, і тлумачити її в руслі конструктивістського підходу⁵, описаного в даній книзі.

⁵ Вказаний текст, як правило, відносять до феноменологічної соціології. Насправді ця відома теоретична праця була результатом тимчасової колаборації двох доволі різних вчених, котрі більше ніколи не працювали в тандемі. Цікаво, що Бергер, на відміну від Лукмана, ніколи не відносив себе до феноменологічного руху. Про це він розповів, зокрема, в інтерв'ю 2015 року: «Феноменологія, крім доробку

Але у контексті STS соціальний конструктивізм розуміється більш широко, як свого роду експансія загальної соціологічної стратегії пояснення «через соціальне». Цю експансію свого часу було позначено як «соціальний поворот» в дослідженнях наукового знання [Latour, 1992]. Мова йде про загальну концептуальну рамку, в межах якої завдання соціолога полягає в тому, щоб пояснити будь-який феномен як функцію від соціальних відносин. В цьому сенсі ідея соціального конструктивізму не суперечить соціальному реалізму дюркгаймівського зразка, а скоріше є його послідовним розвитком. Ключовою інтелектуальною процедурою для соціального конструктивізму є релятивізація будь-якого «самоочевидного» (в тому числі наукового) знання, через апеляцію до соціальних умов, в яких це знання формувалося. Для соціального конструктивіста відносини між суб'єктом і об'єктом наукового пізнання ніколи не мають тієї рафінованої форми, котру вбачає в них традиційна епістемологія, вони завжди опосередковуються соціальною реальністю.

Найпоказовішою в даному контексті є сильна програма соціології знання Д. Блура, в рамках якої було задекларовано принцип «симетричного пояснення» [Bloor, 1976], згідно з яким *соціальні причини є у будь-якого знання, безвідносно, хибним воно є чи істинним. У цьому світлі науковий факт є не привілейованою точкою доступу до «реальності як вона є», а завжди – соціальним конструктом, створеним в особливих історичних обставинах. І, з цієї точки зору, не лише соціокультурний контекст виробництва наукового знання, але і саме це знання, сукупно з процедурами його здобуття, створюються під впливом соціальних факторів. Цікаво, що сам Блур вирішив*

Альфреда Шюца, була головним чином справою Лукмана. Я був не надто зацікавлений у феноменології, за винятком того, що зробив із неї Шюц і що могло стати в пригоді нам» [Vera, 2015].

випробувати власний проект «сильної програми соціології знання» на, здавалося б, найбільш непридатному матеріалі, поставивши питання про соціальне конструювання принципів математики [Блур, 2012: с. 151].

Разом з тим, прагнення представників ANT отримати більш витончений емпіричний інструментарій для прикладного вивчення наукових практик в підсумку і створило усі необхідні підстави для перегляду ряду фундаментальних теоретичних міркувань, що свого часу слугували самозрозумілим концептуальним фоном для соціальних досліджень науки і технології. Зародившись в межах STS як варіант соціального конструктивізму, ANT стала підривати його з-середини, радикалізуючи його логіку та кристалізуючись в самостійну дослідницьку програму. Спершу це виразилося в зміні фокусу уваги з «наукового знання як такого» в бік рутинних практик його виробництва, де суттєва роль відводилась, в тому числі, матеріально-технологічній інфраструктурі, що стала розглядатися як важливий посередник наукового дослідження та учасник процесу конструювання наукових фактів [Latour 1986a]. Це стало першим кроком в напрямку того, що потім було позначено як «non-human agency analysis» [Sayes 2013, р. 141-142]. Виявилось, що соціологічний інтерес до науки й технологій не вичерпується розглядом залучених в цю сферу «референтних соціальних груп», а може торкатися навіть дослідницького інструментарію та самих об'єктів пізнання, що здатні чинити спротив та вносити значимі корективи в науковий процес обабіч волі і намірів залучених в нього вчених.

Розглядаючи компоненти матеріально-технологічної інфраструктури та самі об'єкти наукового дослідження як носіїв агентності, що беруть активну участь в процесі конструювання наукового знання, представники ANT стали елімінувати внутрішню логіку соціального конструктивізму, що ґрунтується на автономізації

соціальної реальності як особливого онтологічного регіону, котрий слугує джерелом пояснень при інтерпретації емпірично досліджуваних явищ. «Якщо соціальний конструктивізм бореться проти методологічного індивідуалізму, ANT відкидає віру в перед-задану соціальну реальність, що обумовлює поведінку індивідів, переглядаючи роль не-людей (non-humans)» [Mialet, 2012: р. 468]. В рамках описаного підходу науковий факт більше не може тлумачитися як ефект соціальних відносин, що існують поміж людьми, відколи не-людські учасники процесу пізнання описуються в аналогічних термінах.

З середини 1980-х років боротьба представників ANT з «соціальним конструктивізмом» перейшла із прихованого у відкритий стан відкритого протистояння. Так, у книзі 1984 року «Пастер: війна і мир мікробів» Брюно Латур пише: «Зрозуміло, що пояснення не зводиться до аналізу “впливів” чого-небудь “на” Пастера, або “соціальних умов”, що прискорили або уповільнили його успіх. Це означало б відфільтрувати зміст науки, залишивши тільки її соціальне “середовище”. [...] Таким чином, про соціологію науки я можу сказати: “Бережи мене боже від моїх друзів, з ворогами я якось зладнаю”, адже, якщо ми візьмемося пояснювати науку, то соціальні науки постраждають найпершими» [Latour 1988: р. 8-9]. Можна стверджувати, що з цього часу апеляція до акторно-мережевої теорії в контексті соціології науки стала синонімом відмови від «соціального пояснення» в дусі Дюркгайма. В цьому плані хрестоматійним для STS прикладом стала історія з перевиданням першої монографії Брюно Латура, вперше опублікованої в 1979 році у співавторстві зі Стівом Вулгаром, де із оригінальної назви «Лабораторне життя: соціальне конструювання наукових фактів» було прибрано слово «соціальне» [Latour 1986a]. Тепер тезу про «конструювання наукових фактів» стали трактувати не в сенсі їх соціальної зумовленості, а в сенсі матеріально-

семіотичного конструювання фактів та артефактів в ході конкретних лабораторних процедур, в які залучені гетерогенні актори.

Отже, одним із найпоширеніших способів контекстуалізації акторно-мережевої теорії у сучасних соціологічних дискусіях є її кваліфікація як репрезентанта новітньої соціології науки. Це дає підстави деяким авторам, звертаючись до термінології Мертона, називати ANT однією із «теорій середнього рангу» [Wyatt, 2007: p. 21-22], що належить до більш широкої традиції соціальних досліджень науки і технології. В цьому контексті концептуальну генеалогію ANT можна реконструювати як рух, що розпочався всередині STS з позицій соціального конструктивізму усупереч нормативістській соціології науки (Р. Мертон, Л. Лоуден та ін.) і філософській епістемології (К. Попер, Г. Башляр та ін.). Згодом, відштовхуючись від полеміки з представниками інших традицій всередині STS (насамперед, Д. Блур [Блур 2017], Г. Колінз і С. Єрлі [Collins and Yearley, 1992], С. Шаффер [Schaffer, 1991], М. Лінч [Lynch, 1992], С. Вулгар [Woolgar, 1992], О. Амстердамська [Amsterdamska, 1990]), представники ANT поступово переходять в опозицію до дискурсу соціального конструктивізму.

ANT як матеріальна семіотика

Разом з тим, для ключових репрезентантів акторно-мережевої теорії кваліфікація їхнього проекту як «новітнього підходу всередині соціології науки» була б занадто вузькою. Тут необхідно зазначити, що побудова теоретичної генеалогії та відслідковування інтелектуальної еволюції конкретного автора чи групи авторів – це різні речі. В першому випадку йдеться про те, чиїм доробком користується автор, вибудовуючи свою власну концепцію на конкретному етапі своєї творчої еволюції, у другому випадку ми, зазвичай, маємо справу з розрізненням самих етапів, через які проходить автор (чи група авторів) у ході своєї біографії. У зв'язку з цим, говорити про витоки ANT

можна з двох точок зору – можна вести мову про стадії її становлення [Кузнецов, 2013: с. 73], а можна концентруватися на концептуальному апараті, котрим послуговуються відповідні автори в рамках конкретних досліджень та супутніх їм теоретичних рефлексій. Зважаючи на це, концептуальна генеалогія акторно-мережевої теорії без сумніву є множинною.

Однією зі стратегій прояснення статусу ANT в рамках соціологічних дискусій є пошук її теоретичних витоків у сфері семіотики. Найяскравіше дану тезу формулює Джон Ло, говорячи про те, що «акторно-мережева теорія є безжалісною адаптацією *семіотики*. Вона стверджує, що сутності (entities) здобувають форму та набувають ознак в результаті своїх відносин з іншими сутностями. За такого погляду на речі, сутності не мають ніяких невід’ємних характеристик» [Law, 1999: р. 3]. Не складно здогадатися, що дане твердження спирається на класичну структуралістську тезу про способи формування значень всередині лінгвістичних систем. В семіотиці сосюрівського типу дане положення ґрунтується на розмежуванні форми, значення та референту (т. зв. «семіотичний трикутник»), як трьох складових компонентів будь-якої знакової одиниці. Семіотичний аргумент полягає у тому, що смислове наповнення знаку (значення) є похідними від системи відносин із іншими знаками, і є (умовно) незалежним від його форми і референту. Дане уявлення передбачає виокремлення мови у свого роду автономну царину, що може аналітично розглядатися як замкнена на саму себе і вилучена із матеріального світу область. Евристична цінність класичного структуралізму полягає саме в його спроможності нівелювати субстанційний зв’язок між компонентами семіотичного трикутника, тобто винести за дужки об’єкти матеріального світу, замінивши його знаковими відповідниками. Відтак, речі в їхній онтологічній даності, включно з їхніми матеріальними параметрами, не турбують семіотика

і можуть стати об'єктом аналізу лише будучи розглянутими в якості елементу знакової комунікації.

Проте у наведеній вище цитаті Джона Ло місце, котре зазвичай відводиться слову «знак», займає абстрактне поняття «сутність» (entity). Очевидно, що це суттєво зрушує всю конструкцію, адже використання цього загального терміну не дає можливості автономізувати мову як окремий регіон. Антисубстанціалістська настанова тут набуває крайніх форм і переходить із семіотичного плану в онтологічний. Тому однією із поширених самоназв ANT є «матеріальна семіотика» – це парадоксальне словосполучення, що передбачає запозичення характерного для семіотики релятивізму, але не передбачає винесення матеріальних референтів знакових одиниць за дужки. Аналіз тепер стосується значно ширшого кола об'єктів, що є не лише компонентами певної знакової системи, але і постають, в тому числі, як речі матеріального світу.

Термін «матеріальна семіотика» набув популярності завдяки Джону Ло, що впровадив його в ході критичної (само-)рефлексії ANT щодо власних тематичних та концептуальних обмежень в середині 1990-х років [Ibid; Latour, 1999]. Позиціювання ANT як матеріальної семіотики дало можливість кваліфікувати її як, насамперед, сукупність пізнавальних стратегій, що можуть практикуватися при вирішенні доволі різних дослідницьких задач. Такий підхід до кваліфікації місця ANT в дискурсі соціальних наук можна розглянути як спробу суттєво розширити зону тематичної відповідальності акторно-мережевого підходу, і, водночас, як спробу вписати його у більш широку (ніж соціологія науки) дослідницьку традицію. Так, Джон Ло пише, що «дана теорія далеко не самотня. Аналогічні рухи існують у феміністичній теорії, культурних студіях, соціальній та культурній антропології, та інших гілках пост-структуралізму» [Law, 1999: p. 3]. До того часу ANT вже встигла довести свою релевантність за межами

соціальних досліджень науки і технологій, наприклад, при дослідженні економічних [Callon, 1991] та політичних [Latour, 1988] проблем. Якщо користуватися мертонівською метафорою, то можна сказати, що її «радіус дії» встиг до цього часу суттєво розширитися. Із одного з багатьох напрямків всередині соціології науки вона переросла у міждисциплінарний методологічний підхід, що акумулює в собі «несумірне сімейство матеріально-семіотичних інструментів, чутливостей і методів аналізу, що розглядають все у соціальному й природному світах як ефект, що постійно генерується мережею відносин, у які вони поміщені» [Law, 2009: р. 141–142]. Креативно переосмислена структурна семіотика стала тим ресурсом, що дав ANT можливість проявити свою пізнавальну ефективність у значній кількості доволі різноманітних емпіричних локацій. Крім того, Джон Ло називає матеріальну семіотику «однією із традицій, що дозволяє уникнути дуалізму структури й агентності». За його словами: «Вона вивільняє агентність від інтенціональності. В матеріальній семіотиці будь-яка сутність розглядається як актор, якщо звершує помітне розрізнення. Активні сутності реляційно пов'язані одна з одною в мережі. Вони вносять розрізнення одна в одну: вони дозволяють одна одній *бути*. [...] Таким чином, мислення через агентність стає повсюдним і нескінченно розширюється через мережі матеріалізованих відносин» [Law, 2008: р. 58].

Тут слід окремо звернути увагу на те, що словосполучення «матеріальна семіотика» апелює не лише до (пост-) структуралістської, але і до, власне, матеріалістичної традиції в соціології та філософії. Як відомо, структуралістські інтуїції потрапляють в акторно-мережевий підхід завдяки знайомству Брюно Латура з текстами представників Паризької школи семіотики [Напреенко, 2013] (очолюваної А. Ж. Греймасом) в середині 1970-х років. Наразі у нас немає можливості детально зупинитися на аналізі концептуального зв'язку між

греймасівською семіотикою та акторно-мережевою теорією (особливо у версії Латура). Ми розглянемо його в іншому місці. Але необхідно зауважити, що у дослідницькому проекті Латура та його колег є також і «матеріалістична» складова, котра нерідко окреслюється через метафору «повороту до матеріального» [Вахштайн, 2015]. Цікаво, що сам Латур, попри свою нелюбов до критичної традиції в соціології, нерідко артикулює наявність своєрідного концептуального зв'язку між своїми дослідженнями та матеріалізмом Маркса. Зокрема він стверджує, що «Марксове розуміння матеріалістичного пояснення було незрівнянно вишуканішим, ніж те, в що перетворили його послідовники Маркса» [Латур, 2014а: с. 267].

Ключова претензія з боку Латура в бік діалектичного матеріалізму та інших версій марксизму полягає в тому, що вони спираються на «досить таки ідеалістичне визначення матерії та її функцій» [Ibid: с. 266], де остання постає як своєрідний субстанціональний горизонт, в напрямку якого можна звершувати нескінченну редукцію. Латур, натомість, пропонує переорієнтувати матеріалізм, полишивши в стороні це «ідеалістичне» уявлення про «матерію», та зосередитися на множині «матеріалів», тобто цілком конкретних речовин, з яких складаються речі, залучені в процес конструювання соціальної реальності: «Якщо [...] різниця в хімічному складі та технології виробництва розглядаються як довгий ряд посередників, може виявитися, що без множини витончених матеріальних нюансів – різниці у сприйнятті на дотик, торканні, відтінках кольору, блиску шовку та нейлону – ніякої соціальної диференціації могло б і не бути» [Латур, 2014b: с. 60]. Джон Ло стверджує аналогічну річ: «реляційний матеріалізм [...] є надзвичайно важливим для соціальної теорії [...] не було б ніякого соціального порядку, якщо матеріали, що створюють його, не були б гетерогенними. Іншими словами, соматика, тобто ресурсів тіла, попри їхню власну гетерогенність, усіх разом не

вистачило б для появи тих соціальних ефектів, що ми можемо засвідчити довкола нас [...]. Інші матеріали, такі як тексти та технології, без сумніву грають вирішальну роль у будь-якому впорядкуванні. [...] Я переконаний, що нам потрібно включити *усі* матеріали в соціологічний аналіз, якщо ми прагнемо зрозуміти соціальне впорядкування» [Law, 1994: p. 23-24].

Таким чином, позиціонуючи акторно-мережеву теорію як «матеріальну семіотику», її автори та коментатори, з огляду на поточний перебіг теоретичних дискусій в соціальних науках, реалізують два важливих завдання: по-перше, вони розширюють поле дисциплінарної відповідальності ANT у такий спосіб, що її пізнавальні стратегії та методики набувають релевантності усюди, де є можливість відслідковувати взаємозалежність соціального та матеріально-технічного, а по-друге, вони вписують ANT у доволі широку і поважну дослідницьку традицію, що має своє коріння одночасно в структурній семіотиці та історичному матеріалізмі, перетинаючись з рядом інших дослідницьких напрямів. Попри це, згідно з таким баченням, матеріальна семіотика як своєрідний набір пізнавальних методик, залишається радше сукупністю пізнавальних правил, ніж повноцінним теоретичним проектом, що мав би чітке місце всередині дисциплінарних рамок соціології. Про те, як саме акторно-мережевій теорії згодом вдалося досягти цього статусу, ми говоритимемо нижче.

ANT як проект альтернативної соціології

Вище ми розглянули два варіанти позиціонування акторно-мережевої теорії в сучасних соціологічних дискусіях. В першому випадку мова йшла про ANT як один із підходів всередині соціології науки. В другому – цей напрям позиціонувався як сукупність пізнавальних стратегій і методологічних настанов, що можуть практикуватися при вивченні доволі широкого кола тем і проблемних

ситуацій. Якщо вибудувати дві означені версії у одну лінію, що певною мірою дійсно відповідатиме історико-соціологічній еволюції ANT, ми побачимо, що рух із першого стану в бік другого можна описати як експансію пізнавальних методик одного із підходів всередині соціології науки в низку суміжних областей. Якщо користуватися мертонівською метафорою, то можна сказати, що, з огляду на структуру соціологічного знання, «радіус дії» акторно-мережевої теорії був історично мінливим і протягом кількох десятиліть її існування помітно збільшився. Логічним підсумком цього руху став новий етап, де ключові концепти ANT було переведено на новий рівень абстракції. Цим етапом стало проголошення проекту альтернативної соціології, в якому роль теоретичного підґрунтя відводилась саме акторно-мережевому підходу.

У 2005 році вийшла книга Брюно Латура «Перезбираючи соціальне: вступ у акторно-мережеву теорію» [Latour, 2005], котру, певною мірою, можна вважати першим систематичним внеском автора у поле класичних теоретичних дискусій в соціології. Ключовим завданням цієї книги стала проблематизація та переосмислення категорії «соціального». Появу цієї роботи можна розглядати як елемент свідомої стратегії автора, що сприяє утвердженню нових позицій його проекту всередині теоретичного дискурсу соціології через входження у відповідне проблематичне поле та побудову нової концептуальної генеалогії ANT. Ця нова генеалогія вимальовується Латуром через звернення до суперечки двох класиків французької соціології – Еміля Дюркгайма та Габріеля Тарда. Ключовою точкою відліку слугує полеміка між цими двома постатями, що свого часу мали рівновеликий авторитет в рамках французької академії, хоча реальний вплив на становлення і еволюцію соціологічної теорії протягом ХХ століття залишив по собі тільки один із них.

Характер цієї полеміки Латур намагається описати як конфлікт двох альтернативних способів концептуалізації «соціального», кожен з

яких передбачає своє розуміння мети і завдань соціології як науки. «Перший із них полягає в постулюванні наявності особливого різновиду явищ, що по-різному називають “суспільством”, “соціальним порядком”, “соціальними практиками”, “соціальним виміром” або “соціальною структурою”. Для минулого століття, протягом якого і вироблялися соціальні теорії, було важливо відокремити дану царину реальності від інших, таких як економіка, географія, біологія, психологія, право, наука і політика. [...] Щойно дану царину було окреслено, хай і нечітко, з’явилась можливість використовувати її для прояснення властиво соціальних явищ (соціальне може бути пояснено соціальним) [...] Дана версія соціальної теорії стала “стандартним налаштуванням” в програмному забезпеченні нашого мислення, згідно з яким: існує “соціальний контекст” [...] особлива область реальності, котру можна використовувати як особливий тип причинно-наслідкового зв’язку для пояснення залишкових аспектів інших дисциплін» [Латур, 2014b: с. 13-14].

Цей пасаж можна розглянути як узагальнений витяг із методологічного доробку Дюркгайма – соціологічні поняття впливають із соціальних фактів, що існують об’єктивно, являючи собою особливий клас феноменів. Соціальна ж реальність постає як автономна царина, що містить в собі свою внутрішню причинність та не може бути зведена до жодної із суміжних сфер, таких як економіка, політика, психіка і т. д. Тут починає діяти базова аксіоматика соціологічного погляду на світ, будь-якому емпіричному спостереженню, до якої б сфери воно не належало, за замовчуванням приписується «соціальний вимір», що може стати предметом соціологічного аналізу. Більше того, цей соціальний вимір слугує джерелом особливого роду причинності, коли «соціальний контекст» будь-якого явища починає тлумачитися як сукупність факторів, що на нього впливають та детермінують його. В цьому контексті, наприклад,

пояснення «істинних причин» підвищення кількості самогубств через поняття аномії як розладу суспільної солідарності слугує класичним зразком «пояснення через соціальне».

Дюркгайм, таким чином, стає для Латура головним теоретичним «антигероєм», що заклав базові принципи, на яких базується соціологічна уява. Звісно, що проголошуючи весь соціологічний мейнстрим «нащадками Дюркгайма», котрий можна сукупно об'єднати під назвою «соціологія соціального», він звершує спрощення, але це свідомо редукція, що має на меті кристалізацію власного проекту акторно-мережевої теорії як альтернативної соціології – «соціології асоціацій» [Ibid: с. 22].

Авторський намір, поза сумнівом, полягає в тому, щоб запропонувати нову теоретичну мову, котра могла б скласти конкуренцію панівним соціологічним моделям, що працюють за описаною вище логікою, тобто тлумачать соціальне як особливе джерело онтологічної причинності. Для того, щоб кинути цей виклик, Латуру доводиться шукати собі союзників із числа соціологічних класиків, тобто штучно вибудовувати свою теоретичну генеалогію від відомого «попередника»: «ANT насправді має пращура, а саме – Габріеля Тарда, і тепер, серед інших соціальних теорій ми вже не зацьковані сироти, а домашні улюбленці, адже користуємося перевагами поважного родоводу» [Латур, 2016: с. 1].

Протягом тривалого часу полеміка Дюркгайма і Тарда – двох ключових фігур французької соціології початку ХХ століття, розглядалася виключно в руслі перемоги першого над «психологістськими» упередженнями другого. Але на зламі ХХ і ХХІ століть ситуація стала змінюватися, і ключову роль у цьому процесі відіграв сам Брюно Латур. Як пише про це Олексій Тітков: «Статті Б. Латура 1999-2002 років про Тарда як “шляхетного пращура” ANT, що на століття раніше вгадав ключові аргументи цього напрямку, можна

вважати маніфестом і відправним пунктом повернення до Тарда як до важливого ресурсу в сучасних теоретичних дебатах» [Титков, 2016: с. 1]. Цікаво, що елементом авторської стратегії по реабілітації Тарда стали не тільки тематичні наукові публікації, але і ряд майже театральних перформансів. Реальні очні дебати, що відбулися у 1903 році між Дюркгаймом і Тардом у паризькій Школі вищих соціальних досліджень, та були занотовані й опубліковані у вигляді невеличкої журнальної статті, було у значно масштабнішому вигляді інсценовано перед широкою академічною аудиторією у 2007-2008 роках в Парижі та Кембриджі Брюно Латуром та його колегою Брюно Карсенті, де першому відводилась роль Тарда, другому – Дюркгайма. Відтак Латур зумів оригінальним чином презентувати зв'язок власних студій із іменем поважного соціологічного класика та навіть, до певної міри, ототожнити себе з ним. Тому ми і справді можемо говорити про доволі продуману авторську стратегію легітимації власного теоретичного доробку в більш широкому контексті класичної теоретичної проблематики соціології.

Тардівське поняття «асоціації», як альтернативний до дюркгаймівського поняття «соціального» концепт, дає Латуру можливість вести мову про альтернативну соціологію, тобто підхід, що «не приймає як щось самозрозуміле ключовий принцип першого. Він стверджує, що в соціальному порядку немає нічого специфічного, що не існує ніякого “соціального контексту”, ніякої окремої царини реальності, на котру можна було б навісити позначку “соціальне” чи “суспільство” [...]. Згідно з альтернативним баченням, “соціальне” – це не клей, здатний з'єднувати що завгодно, включно із тим, що не під силу іншим видам клею; воно є якраз тим, що склеюється до купи багатьма *іншими* типами речовин» [Латур, 2014b: с. 15-16]. Відтак Латур послідовно пориває з усіма ключовими «правилами соціологічного методу» Дюркгайма – соціальні явища більше не

тлумачаться в сенсі причин особливого роду, що спричиняють наслідки, котрі можна назвати «соціальними». Соціальність (або суспільство) постають як те, що *потребує пояснення*, а не слугує засобом для пояснення усього іншого. В цьому контексті слово «асоціація» має семантичну перевагу над словом «соціальне», адже воно вказує не на особливу субстанцію чи онтологічний регіон, а на ті компоненти, що підлягають з'єднанню, тобто завжди передбачає пошук відповіді на питання: асоціація кого/чого з ким/чим?

Постійне відтворення даного запитання не дає дослідникові права залишити осторонь матеріальні, біологічні, психічні та усілякі інші компоненти, з яких складається суспільство, виокремлюючи його у автономну реальність *sui generis*, котру, наче б то, в привілейованому порядку населяють такі унікальні типи сутностей як людські індивіди, групи та інститути. Навпаки, завдання соціолога полягає в тому, щоб при кожному емпіричному дослідженні максимально ретельно інвентаризувати увесь перелік значимих компонентів ситуації, безвідносно до того, який розмір чи природу вони мають, є вони людьми чи не-людськими компонентами світу, а також – відслідкувати способи, завдяки яким ці компоненти було зібрано у своєрідну колективну єдність. Тому Латур і цитує Тарда, солідаризуючись із ним: «Я пояснюю більше через менше, а ціле – через частину. Цей спосіб аналізу явищ спрямовано на те, щоб звершити у соціології переворот, аналогічний до того, що було звершено в математиці завдяки впровадженню розрахунку нескінченно малих» [Латур, 2016: с. 29].

Таким чином, ми бачимо, як авторськими зусиллями акторно-мережева теорія, усупереч деяким іншим варіантам її дискурсивного позиціонування, перетворюється на масштабний теоретичний проект, що ставить собі за мету не лише сформулювати концептуальну альтернативу соціологічному мейнстриму, але і переосмислити саму категорію «соціального», пропонуючи власні оригінальні відповіді на

ряд класичних соціологічних питань: зокрема це питання дії, соціального порядку, співвіднесення соціального і природного та ін.. Цей намір реалізується завдяки свідомому конструюванню концептуального зв'язку між авторським теоретичним доробком й «альтернативною класикою» соціології в образі Габріеля Тарда. Такий крок дозволяє переформулювати сам дисциплінарний статус ANT з огляду на його місце у структурі соціологічного знання, через позиціонування її як альтернативної загальної соціологічної теорії, що має власну систему понять, набір базових аксіоматичних припущень, поважних попередників і навіть власний політичний проект [Латур, 2014b: с. 354–360].

Висновки до розділу 1

В цій частині дослідження ми проаналізували три альтернативних варіанти позиціонування акторно-мережевої теорії в теоретичному дискурсі сучасної соціології. Їх можна розглянути як в синтагматичному, так і в парадигмальному вимірах, тобто, в першому випадку, як свого роду історико-соціологічну еволюцію підходу, що вибудовується в спільну лінію згідно зі своєю внутрішньою логікою, де кожен новий етап постає як перевершення та переосмислення попереднього; в другому ж випадку, розглянуті в даній статті варіанти позиціонування ANT можна тлумачити як декілька альтернативних дискурсивних практик, що співіснують паралельно, не вичерпуючи усієї множини можливих варіантів презентації даного підходу всередині сучасної соціогуманітаристики⁶.

В першому випадку запропонований огляд можна тлумачити як «історію успіху» акторно-мережевого підходу, котрому вдалося, спершу, здійснити власну теоретичну інтервенцію зсередини доволі вузького кола дослідницьких проектів в рамках соціології науки у низку інших тематичних царин за її межами. Це дозволило довести її пізнавальну спроможність як дослідницької методології та загальної концептуальної рамки, а також – вписати її в коло більш широких, ніж соціальні дослідження науки, традицій (зокрема, одна із самоназв ANT – «матеріальна семіотика», апелює одночасно як до постструктуралізму, так і до матеріалізму). Згодом це дало підстави Брюно Латуру здійснити доволі успішну ревізійністську експансію в область соціальної теорії, проголосивши ANT теоретичною базою

⁶ Зокрема, крім наведених тут, можна згадати розгляд ANT як варіанту «постгуманістичного підходу» [Kipnis, 2015] всередині соціальних наук, також – як версії «нової політичної екології» [Chagani, 2014], а крім того – описаний Г. Харманом образ акторно-мережевої теорії як родоначальниці такого сучасного філософського напрямку як «об'єктно-орієнтована онтологія» [Harman, 2009].

«альтернативної соціології», що, користуючись штучно сконструйованим концептуальним зв'язком з доробком Габріеля Тарда, претендує на доволі почесне місце у сучасних соціологічних дискусіях.

Другий погляд на окреслені тут три варіанти позиціонування ANT передбачає, що ми маємо справу з трьома паралельними дискурсивними лініями, котрі існують до сьогодні, відтворюючись у дещо різних контекстах. З огляду на те, що ANT – це збірна назва для мережі багатьох гетерогенних проектів, в які залучена значна кількість дослідників зі всього світу, це бачення є ближчим до реального стану справ, хоча йому і бракує сюжетності. Проте, можна сказати, що належність автора до акторно-мережевого підходу передбачає, щонайменше, спільну бібліографічну базу наприкінці відповідних текстів та лояльність кільком методологічним правилам й аксіоматичним допущенням. Латур, розповідаючи, як краще орієнтуватися в літературі під рубрикою «акторно-мережева теорія», веде мову про три критерії, котрі свідчать про те, що дослідник є представником цього підходу: 1) Розгляд не-людських компонентів світу як акторів – тобто носіїв агентності, активних учасників конкретних ситуацій; 2) Відсутність стабільних визначень «соціального» та відмова від тлумачення суспільства як джерела онтологічної причинності в дусі соціального конструктивізму; 3) Відмежування від постмодерністських візій у зв'язку з недостатністю «деконструкції» класичних соціологічних категорій та необхідністю пошуку інших можливих способів «зібрати»/«сконструювати» соціальне у нову форму спільності [Латур, 2014b: с. 22-24].

Звісно, що наведений тут аналіз не є вичерпним, а місце ANT у сучасних соціологічних дискусіях ще буде змінюватися й уточнюватися, доки не зникне з поля уваги соціологів, або не стабілізується у ролі нової класики. Проте, саме ця невизначеність і робить перспективу подальших досліджень цієї тематики актуальною.

Розділ 2. Соціологічна класика очима акторно-мережевої теорії: класичні теорії дії у світлі дуалізму природи та культури

2.1. Антропологія Модерну як методологічна рамка аналізу соціологічних концепцій дії

Задум цього розділу дисертаційного дослідження полягає в тому, щоби відслідкувати, яким чином змінювались моделі концептуалізації агентності в соціологічній теорії протягом ХХ століття, з огляду на онтологічний дуалізм природи і культури, котрий аналізується Брюно Латуром у книзі «Ми ніколи не були сучасними» [Latour, 1991]. Мій намір полягає у тому, щоб з опорою на короткий історико-соціологічний екскурс продемонструвати, що базовою передумовою усіх класичних та посткласичних визначень агентності слугує дуалізм людських і не-людських компонентів світу. У підсумку я розгляну ряд онтологічних та теоретичних причин, через котрі сьогодні набуває актуальності перспектива подолання означеного дуалізму у контексті соціологічних тлумачень агентності.

У попередньому підрозділі ми зосередилися на аналізі дискурсивних контекстів, в яких найчастіше зринає ім'я акторно-мережевої теорії, з'ясувавши, зокрема, що її входження в зону фундаментального соціологічного теоретизування сталося, так би мовити, заднім числом, завдяки побудові штучного генеалогічного зв'язку між доробком представників ANT і соціологією Габріеля Тарда, в той час як реальним середовищем формування цього підходу була традиція емпіричних досліджень науки і технології. Це означає, що формулювання і уточнення основних концептуальних положень ANT відбувалося фактично за межами ключових теоретичних дискусій в соціології та з переважною прив'язкою до тематичного поля соціології науки. Зокрема через це ANT ніколи не пропонувала ніякої загальної

теорії дії, на кшталт веберівської, парсонівської, щюцівської чи будь-якої іншої. Але сам концептуальний апарат, котрим володіє акторно-мережевий підхід, дає можливість знайти відповідь на ряд актуальних викликів, що наразі спіткали соціологічну теорію дії. Саме тому, після звершеної Брюно Латуром інтервенції в область фундаментальної соціології, сьогодні все частіше постає питання про «можливість акторно-мережевої теорії дії» як такої [Ерофеева, 2015: с. 54]. Але це питання не може ставитися на пустому місці, поява такої теорії можлива тільки у випадку, якщо ANT вдасться включитися у наявну соціологічну традицію аналізу проблематики агентності та зайняти власну позицію щодо ряду ключових питань соціологічної теорії дії.

Проте, щоб долучитися до класичних дискусій та сформулювати свої власні рішення, необхідно ясно визначити підстави, на яких це входження відбуватиметься, тобто означити ключові «точки входу», котрі відкривають акторно-мережевій теорії двері у царину соціологічної теорії дії. В даній частині тексту я відштовхуватимуся від припущення, що підставою для інтервенції ANT в означену область може слугувати критика дуалізму природи і культури в структурі соціологічного мислення, сформульована переважно Брюно Латуром [Латур, 2006] та Джоном Ло [Ло, 2015]. Далі я маю намір продемонструвати, що конститутивним принципом для будь-якої класичної концепції дії в соціології є принцип асиметричних відносин між людьми як активними носіями характеристик суб'єктності з привілейованим правом доступу до смислів культури з одного боку, та не-людськими компонентами світу, що розглядаються переважно як пасивні засоби чи обставини дії, котрі мають природний або матеріально-технологічний (поза-смісловий) статус, з іншого. Тож, концептуальна оптика, якою я маю намір скористатися в даному підрозділі свого дослідження, задається переважно аналізом так званої «модерної конституції» [Latour, 1991], що представлений у відомій

роботі Латура. А об'єктом аналізу виступатимуть класичні та посткласичні теорії дії в соціології.

Соціологічна класика багато в чому формувалася у відповідь на ключові соціальні виклики свого часу. Тексти майже всіх вчених, котрі сьогодні вважаються основоположниками соціологічної науки, значною мірою зосереджуються на проблемі становлення суспільних формацій сучасного типу. Теоретична рефлексія щодо цього процесу і до сьогодні складає одну з ключових тематичних ліній всередині соціології. Не маючи потреби вдаватися у подробиці, ми можемо просто перелічити такі відомі приклади, як проголошення славнозвісної «позитивної стадії» О. Контом, розгляд переходу *Gemeinschaft* у *Gesellschaft* Ф. Тьоніса [Тьоніс, 2005], протиставлення механічної солідарності органічній у Е. Дюркгайма [Дюркгейм, 1996], ідею «розчаклування світу» М. Вебера [Вебер, 1990: с. 714] та ін. Ці добре відомі концепції свідчать про те, що осмислення фундаментальних соціальних перетворень, котрі згодом були узагальненні як становлення «цивілізації Модерну», завжди перебували в самому осерді соціологічного теоретизування, слугуючи свого роду концептуальним тлом для усіх класичних дискусій і дилем соціальних наук. Без сумніву, уявлення про Модерн як про особливу новітню епоху, що кардинально змінила інституційні та світоглядні параметри людських спільнот, наразі є невід'ємним конститутивним елементом соціологічної уяви. З огляду на це, актуальності набуває і рефлексія щодо самого мислення у модерністських категоріях, на чому, зокрема, зосереджують увагу представники ANT.

У 1991 році побачила світ книга Брюно Латура «Ми ніколи не були сучасними: есей з симетричної антропології», котра стала своєрідним теоретичним маніфестом для дослідницького напрямку, котрий репрезентує автор. Попри дещо провокативну назву книги, вона присвячена аналізу тих способів мислення, що, на думку Латура, є

конститутивними для цивілізації європейського Модерну. Її ключовою рисою він вважає не стільки наукові, військові та інституційні надбання Нового Часу (котрі він не заперечує), скільки особливий спосіб позиціювання себе в часі та просторі. Це позиціювання характеризується експліцитним акцентуванням, в першому випадку, темпорального розриву між сучасністю і минулим, а в другому – онтологічного розриву між низкою окремих регіонів всередині світу, що в найзагальнішому вигляді виражається через дуалізм природи та культури. Впровадження цих розривів автор іменує «практикою очищення», протиставляючи її іншій практиці, котра є так само невіддільною від Нового Часу, хоча звершується імпліцитно, неакцентовано – «виробництвом гібридів» або «змішанням». Під «змішанням» Латур розуміє процес виробництва все більшої кількості артефактів, котрі є природними і культурними водночас, тобто принципово не піддаються розміщенню на одному чи іншому полюсі цієї опозиції. Найбільш ілюстративним прикладом тут слугують біотехнології, на кшталт, гормональної контрацепції, що перетворюють фізіологічні процеси всередині людського тіла на предмет суспільної уваги та політичної боротьби (наприклад, між учасницями феміністичного руху та представниками релігійних спільнот).

Напруження між практикою очищення і практикою гібридизації кладеться автором в основу того, що він іменує «сучасною Конституцією»: «Подібно до того як конституція юристів визначає права і обов'язки громадян і держави, функціонування судових інстанцій і передачу владних повноважень, так і Конституція [...] дає визначення людям і не-людським істотам, їхнім особливостям і відносинам, їхнім компетенціям і об'єднанням» [Латур, 2006: с. 76]. Конституція Модерну – це водночас і влучна юридична метафора і самостійне поняття, що в даному контексті може тлумачитися буквально як «внутрішня будова» Нового Часу. Метафорична складова

цього поняття акцентує ідею «поділу влади» між ключовими колективними репрезентантами Модерну – політиками та вченими, а також ідею «конституційних гарантій», тобто зобов'язань, котрих ці репрезентанти повинні дотримуватися. Його буквальна семантика вказує на спосіб організації світу, котрий передбачає розмежування всередині нього ряду окремих онтологічних царин, що мають відносну автономію, і повинні завжди розглядатися як щось «окреме» стосовно одне одного. Проте автор наполягає, що чим наполегливіше проводиться межа між «об'єктивними речами-в-собі» та «суб'єктивними людьми-поміж-себе», тим більшого масштабу набуває процес гібридизації, коли проголошені конституційні гарантії на практиці не виконуються, і актори конструюють все більше об'єктів, котрі є сумішшю природи і культури. «Як і будь-яку Конституцію, її треба оцінювати за тими гарантіями, які вона пропонує. Влада природи, [...] котра дозволяє німим об'єктам говорити через вірних і дисциплінованих вчених-посередників, надає нам наступне важливе право: не люди створюють природу, природа існувала завжди, від самого створення світу, і ми тільки розкриваємо її таємниці. Політична влада [...] пропонує нам настільки ж істотну гарантію: люди і тільки люди конституують суспільство і вільно вирішують свою долю» [Ibid].

Попри те, що аргументація Латура має здебільшого спекулятивний характер, сама ця спекуляція є своєрідним теоретичним витягом із прикладних досліджень науки і технології (STS), якими автор займався протягом всього життя. І вона лише відображає своєрідну дистанцію, котра завжди існує між наукою в очах її продуцентів – вчених, і наукою, як комплексною колективною практикою, в ході якої конструюються факти. Перша, наче б то, виявляє об'єктивну реальність «як вона є», друга – створює унікальні лабораторні обставини, в яких, і виключно в яких, об'єкти наукового пізнання можуть чинити достатній спротив будь-яким людським

дослідам, аби згодом набути статусу наукових фактів. В ході ретроспективної проекції в історію науки Латур доходить висновку, що генеза розриву по лінії природа-суспільство пов'язана з інституціоналізацією експериментальних лабораторних досліджень, з одного боку, та появою ідеї суспільного договору – з іншого. Символічними репрезентантами цих двох ліній стають Бойль і Гоббс.

Полеміка між цими двома вченими була детально розглянута у книзі Стівена Шейпіна та Саймона Шафера «Левіафан та повітряний насос» [Sharin and Schaffer, 1985]. Бойль, один із засновників експериментального методу, є надзвичайно важливою фігурою в історії науки з огляду на те, як йому вдалося змінити статус наукової лабораторії, перетворивши її зі звичайної «експериментальної майстерні» де вчені чи алхіміки проводять свої досліди, у місце, де дослідники отримують доступ до природничих фактів у їхній очевидності. Знання, здобуте в унікальних штучних обставинах за допомогою спеціалізованого інструментарію та засвідчене невеликим колом очевидців стає підставою для винесення суджень про об'єктивний стан речей. Лабораторія перетворюється на точку привілейованого доступу до «природи як вона є». Ця ідея радикально суперечить поширеним у добу раннього Нового Часу уявленням про те, що єдиним надійним підґрунтям наукового знання може слугувати дедуктивна логіка та принципи математики, що за визначенням є універсальними та всеосяжними. Ідея про те, що математичному обґрунтуванню можна протиставити лабораторний експеримент видавалась багатьом сучасникам Бойля абсурдною. Одним із його опонентів і палких критиків був Томас Гоббс – автор відомого політико-філософського трактату «Левіафан. Матерія, форма і влада держави церковної та світської» [Гоббс, 2000]. Базова інтенція політичної філософії Гоббса полягає у нівеляції будь-якої можливості переходу суспільства зі штучного стану в «природний» – тобто у стан

громадянської війни. Єдиною запорукою того, що катастрофи не станеться є повна монополія влади в руках суверена та абсолютна відмова від будь-яких претензій на сакральну легітимацію людських дій. Це значить, що єдиним джерелом істини є воля суверена – він визначає, що є правильним, а що хибним, і жодного трансцендентного джерела істини не існує. Очевидно, що створена Бойлем дослідницька рамка не могла не викликати Гоббсового обурення, адже її суть полягає у впровадженні унікальної точки доступу до істини, що не підвладна волі суверена. Так впроваджується подвійна асиметрія: з одного боку ми маємо справу з об'єктивною, безпристрасною природою, котра начисто позбавлена політичного виміру. В той час як з іншого боку ми маємо справу з інтерсуб'єктивним суспільним простором, пронизаним відносинами знакової та політичної репрезентації, але, як би, повністю де-об'єктивованим. У цьому полягає утопізм новочасового мислення, адже обидва означених полюси задають два трансцендентних утопічних горизонти, недосяжних в емпіричному порядку.

Ця взаємна трансценденція спричиняє надзвичайно важливі наслідки для концептуальної метафорики соціологічного пізнання. По-перше, в порядку строгої диз'юнкції постулюється опозиція природної і соціальної реальності, як автономних онтологічних регіонів, котрі існують окремо одне від одного, і змішувати їх значило б те ж саме, що і привносити групові політичні інтереси в строгі наукові процедури. По-друге, аналогічно до об'єктивної природи, що має справу з «речами в собі», конституюється інший горизонт, котрий є так само недоступним прямому досвідному сприйняттю. Відбувається специфічне подвоєння: за будь-яким прямим емпіричним спостереженням віднині можна відслідковувати «машинерію суспільних відносин», «детермінуючі сили суспільства». Так з'являється модель класичного соціального конструктивізму, коли будь-який самозрозумілий в рамках повсякденного досвіду об'єкт можна проблематизувати, позбавити

онтологічного суверенітету та звести до простого «ефекту» соціальних відносин, «що приховуються за ним»⁷. Звідси бере витoki «натуралізація» соціологією власних пояснювальних метафор, про що, зокрема, говорив Джон Урі, описуючи це як одну з ключових проблем соціального пізнання. Проблема постає тоді, коли когнітивній процедурі метафоричної візуалізації надається статус специфічної онтологічної даності, а способи пояснення об'єктивуються і помилково сприймаються як предмети пояснення. За словами Урі: «Все людське мислення, включаючи специфічні й абстраговані практики науки й соціальної науки, залучає метафори [...] “виявлення” метафоричного підґрунтя різноманітних форм мислення – це ключове завдання і мета соціальної науки» [Урри, 2011]. Таким чином, аналіз способів мислення, у тому числі мислення самих науковців, визнається Урі одним із ключових завдань сучасної соціології.

В даному випадку, логічна структура метафори «X як Y» (де X – це об'єкт пояснення, а Y – спосіб пояснення, наприклад, «одяг як символ класового статусу»), починає сприйматися в сенсі онтологічної залежності, де «залежний і несаможиттєвий» об'єкт X є результатом конструювання з боку латентних, але потужних суспільних сил «Y» («вибір одягу об'єктивно детермінується класовою належністю», як у Бурдьє). Якщо ці сили персоніфіковані, то ми маємо справу з конспірологією. Якщо ж вони деперсоніфіковані, то перед нами

⁷ Цю стратегію Грем Харман, автор проекту об'єктно-орієнтованої онтології, називає «підризом об'єкту», тобто спробою виявити «під» об'єктом якусь більш фундаментальну реальність, ніж він є сам [Харман, 2015]. Такий підхід є надзвичайно характерним для суспільствознавчих дисциплін. Іншою стратегією нівеляції об'єкту є «надриз», що передбачає винесення об'єкту-як-такого за дужки, та зосередження на сукупності сприйнятих свідомістю якостей. Ця стратегія є надзвичайно властивою, наприклад, нейропсихологам, філософам-сенсуалістам та ін.

класична соціологія. Потужні метафори, як-от «стратифікація», «мобільність», «солідарність», «патріархат», починають тлумачитися як онтологічні причини даних в досвіді об'єктів, в той час як самі об'єкти виглядають залежними, слабкими й пасивними.

Найбільш виразно цю тезу сформулював Еміль Дюркгайм у своїй роботі «Про поділ суспільної праці», попередивши свою класифікацію форм суспільної солідарності таким зауваженням: «[...] суспільна солідарність – суто моральне явище, котре не піддається саме по собі ані точному спостереженню, ані, тим паче, вимірюванню. Отже, щоб розпочати цю класифікацію і це порівняння, треба замінити внутрішній непомітний нам факт, зовнішнім фактом, що буде його символізувати, і вивчати перше за допомогою другого» [Дюркгейм, 1996: с. 71]. Тобто «суспільна солідарність» із розряду понять і метафор, що дозволяють нам у певний спосіб описати емпірично доступні явища, набуває тут онтологічної значимості, перетворюючись на невидиме джерело причинності «особливого роду». Ця причинність для Дюркгайма є принципово інакшою, ніж причинність фізичного чи біологічного порядку. Суспільство постає як реальність *sui generis*, що має свої власні закономірності.

Намір представників ANT полягає у тому, щоб вийти за рамки даної логіки та розглянути об'єкти як такі, що мають власний потенціал агентності. Подібно до Латура, котрий проблематизує модерністське мислення, схильне до поділу світу на природу і суспільство, цю проблематику також актуалізує інший автор із когорти акторно-мережєвих теоретиків – англійський соціолог Джон Ло. У своїй книзі «Після методу: безлад в дослідженнях з соціальних наук» він описує т. з. «євро-американську метафізику», котрій характерні ряд фундаментальних припущень, що не є властивими для «немодерних» суспільств. Саму метафізику він визначає як низку «непіддатних перевірці і часто неявних припущень, що організують досвід». За

визначенням Ло, євро-американська метафізика вибудовується довкола п'яти таких самозрозумілих тез стосовно реальності:

«Потойбічність» (out-thereeness) реальності. Згідно з цим припущенням наш досвід завжди будується на відчутті того, що реальність-як-вона-є завжди знаходиться по той бік від нас самих;

«Незалежність» реальності. Ця теза означає, що внутрішня організація світу по той бік від нас принципово не залежить від наших дій, а особливо – від нашого сприйняття.

«Передування» реальності. Модерне (євро-американське) мислення завжди відштовхується від тези про те, що світ ззовні завжди передує нам у часі. Він має значно довшу історію ніж історія нашого індивідуального (чи навіть колективного) буття.

«Певність» реальності. Реальність завжди узгоджена в собі та піддається чіткому і несуперечливому розумінню.

«Одиничність» реальності. Зовнішній світ є одним і тим самими повсюди так, що різні люди у різних місцях спроможні розуміти її в один і той самий спосіб.

Ключова проблема, котру вбачає у цих припущеннях Ло, полягає в тому, що, сприймаючи їх як щось самозрозуміле, ми не звертаємо увагу на ті умови, що роблять ці тези можливими, тобто на саму історію їх появи та на роботу, що була виконана і продовжує виконуватися задля того, щоб забезпечити цю самозрозумілість. За його словами, євро-американська метафізика схильна «продувати серію взаємозалежних дуалізмів між тим що “по той бік” і тим, що “ось-тут”, котрі уможливають незалежність і передування – але разом з тим і *пасивність* – того, що знаходиться по той бік» [Law, 2004: p. 132]. Ці дуалізми не раз піддавалися сумніву в історії науки, але продовжували і продовжують до сьогодні організовувати наш досвід. Зокрема Ло приводить приклад розриву між людським і нелюдським, котрий, за його словами, стає причиною «значного хвилювання, особливо у

соціальних науках, якщо його ігнорують» [Ibid]. Іншим типом дуалізму є протиставлення суб'єкта пізнання об'єкту, «вважається, що вони мають різну природу і зв'язуються одне з одним у дуже специфічний спосіб» [Ibid]. Ще одним подібним дуалізмом є розрізнення соціального та природного: «Сам спосіб цього розрізнення може варіюватися, але природа, як правило, сприймається як даність, що керується загальними і неспростовними законами, котрі [...] детермінують поведінку її складових» [Ibid]. Ці дуалізми взаємозалежать та підсилюють одне одного. І це відбувається завдяки тому, що вони ґрунтуються на ще одному дуалізмі: «Йдеться про поділ між класами сутностей, що вважаються *активними* і тими, котрих знають як *пасивних*. Людина, суб'єкт, соціальне є або мають бути (здебільшого) активними. Потенційно творчими, потенційно розумними, потенційно автономними – вони мають здатність діяти (в традиційному для соціальних наук сенсі слова). На відміну від них, не-люди, об'єкти, природа є або мають бути (здебільшого) пасивними, використаними, передбачуваними» [Ibid, p. 132-133]. Розумність і автономність не вважаються чимось властивим не-людям і, вважається, що там де соціальне належним чином не відмежовано від природнього, там звершена категоріальна помилка. Ло демонструє обмеженість цієї логіки кількома сюжетами із соціальної антропології, зокрема прикладом просторової орієнтації австралійських аборигенів, для котрих ці дуалізми не є релевантними, так само як і базові припущення, властиві євро-американській метафізиці. Ми не станемо звертатися до цих прикладів, адже нас на даному етапі цікавить, яким чином дана логіка відбилася на формуванні ключових соціологічних концепцій дії. Наступні параграфи присвячені саме цьому питанню.

2.2. Теорія дії Макса Вебера: мотиваційна каузальність в структурі соціологічного мислення

Основоположником соціологічної теорії дії є Макс Вебер. Ця теза сьогодні є компонентом загального соціологічного здорового глузду, і усі соціальні теоретики так чи інакше визнають, що розглядати проблематику агентності, не беручи до уваги Веберові ідеї, неможливо. Можемо пригадати, що Вебер визначав соціологію, як науку, «що прагне в тлумаченні зрозуміти соціальну дію і тим самим каузально пояснити її перебіг та результати. «Дією» ми називаємо дію людини (безвідносно чи має вона зовнішній чи внутрішній характер, зводиться до невторчання чи пасивного прийняття), якщо і оскільки діючий індивід чи індивіди пов'язують з нею суб'єктивний сенс» [Вебер, 1990: с. 602–603]. Соціальною дією Вебер називав «таку дію, що за вкладеним діячем чи діячами сенсом співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них» [Ibid].

Із цього визначення можна вивести декілька принципових висновків. По-перше, дія є привілейованою здатністю людини, а всі вилучені із «царства людей» об'єкти (в тому числі інші живі істоти) діяти не спроможні. По-друге, дія як процес розгортається у царині смислу, і є по своїй суті семантичним, а не фізичним явищем, у зв'язку з чим навіть пасивна поведінка людини набуває статусу дії, відколи в неї закладено певний сенс (осмислена відмова від активності – це теж дія). По-третє, наука соціологія має справу лише з обмеженою кількістю людських дій, а саме – вона вивчає людські дії, що за своїм смислом є орієнтованими на дії інших людей, котрі Вебер називає соціальними діями. По-четверте, дослідження соціолога має подвійну мету: не лише витлумачити дію, але і зробити так, щоб ця інтерпретація фіксувала причинно наслідковий зв'язок. Зосередимося на цих пунктах дещо детальніше.

Відомо, що Вебер розглядав дію як різновид людської поведінки, котра відрізняється від «поведінки суто реактивної» своєю осмисленістю [Ibid, с. 603]. Ідея Веберової розуміючої соціології полягає у тому, що ми, як дослідники, можемо мати справу лише з тими поведінковими проявами людини, котрі можна *зрозуміти*. Під словом «зрозуміти» Вебер мав на увазі дві різних когнітивних можливості. З одного боку він говорив про безпосереднє розуміння як про здатність «схопити» сенс тієї чи іншої події у момент її звершення, як, наприклад, ми безпосередньо усвідомлюємо сенс записаного на дошці математичного виразу « $2 \times 2 = 4$ ». Безпосередній сенс цього виразу складає його очевидний «контент», не потребуючи інтерпретації чи актуалізації контексту.

З іншого боку, Вебер говорить про розуміння дії як про її *пояснення*, котре відбувається у формі її *мотиваційного* тлумачення. Якщо нас цікавить, хто і чому написав на дошці « $2 \times 2 = 4$ », ми ставимо питання про суб'єкта дії та його мотивацію. Вище ми звернули увагу, що інтерпретаційне осягнення дії розглядається Вебером не лише як спосіб зрозуміти її сенс, але і як спосіб дати їй *каузальне пояснення*. На цьому нюансі слід особливо загострити увагу з огляду на його ключове значення для конституювання дуалізму між царинами природи і культури, про що йшлося у попередньому підрозділі даного дослідження. Справа в тому, що таким чином Вебер впроваджує концептуальну схему, згідно з якою мотив дії може розглядатися як її онтологічна підстава, тобто він постулює наявність причинно-наслідкового зв'язку між видимою, емпірично спостережуваною людською поведінкою та її невидимим смисловим рушієм. Вебер пише, що «мотивом називається певна смислова єдність, котра видається діючій особі чи спостерігачеві достатньою причиною для певної дії» [Ibid, с. 611]. Відтак смисл не лише наповнює та супроводжує людську дію, але і може виступати її причиною (якщо йдеться про мотив).

Однак мотив, на відміну від його поведінкового прояву – дії, не може стати предметом прямого емпіричного спостереження, тому Вебер вибудовує доволі складну систему аргументації, згідно з якою ми можемо говорити лише про «статистичну ймовірність» правильного розуміння соціальними вченими мотивації тієї чи іншої дії, котра досягається через порівняння спостережуваної поведінки з типовою поведінкою інших людей. Методологічно ця ідея знайшла своє вираження у веберівських поняттях *сислової* та *каузальної адекватності* інтерпретації дії з боку вченого, де перша відображає відповідність приписуваного мотиву «середнім звичкам мислення та відчуття», а друга вказує на шанс того, що послідовність процесів поведінки щоразу буде однією і тією ж, тобто матиме статистично значущу повторюваність⁸. Звідси бере початок розмежування Вебером суб'єктивного та «об'єктивного» сенсу дії, де перший належить діячеві, а другий – спостерігачеві (соціологу), котрий, керуючись вищезначеними принципами *сислової* та *каузальної адекватності*, встановлює найбільш імовірний типовий мотив, що гіпотетично міг би стати причиною конкретної дії. «Наскільки б прозорим за своїм смыслом не було б тлумачення, воно тим самим ще не може претендувати на каузальну значимість, завжди залишаючись лише найбільш ймовірною гіпотезою» [Ibid, с. 609]. Таким чином, Вебер відкидає можливість в строгому експериментальному порядку встановити зв'язок між певним мотивом та зовнішньою активністю людини. Ми не знаємо, який саме мотив підштовхнув індивіда до певного вчинку, можливо, про це не знає навіть сама ця людина, проте ми точно знаємо, що такий причинний зв'язок між мотивом і дією *точно існує*. За його словами: «Переваги інтерпретаційного пояснення порівняно з поясненням, що ґрунтується на фактах, досягається

⁸ Саме звідси бере свої витоки шюцівська ідея «типізації».

коштом більшої гіпотетичності та фрагментарності отриманих висновків, але, тим не менш, саме воно є специфічною властивістю соціологічного пізнання» [Ibid, с. 617].

Вебер наполегливо проводить розмежування між поведінковими проявами, що піддаються інтерпретаційному поясненню та проявами, за якими можна лише спостерігати, але котрі не можна тлумачити, зокрема, ілюструючи його різницею між діяльністю людини та «поведінкою» клітин організму, котрі неможливо інтерпретаційно досягнути, але можна функціонально пояснити. Цікаво, що він окремо звертає увагу на питання про можливість інтерпретаційного досягнення поведінки тварин, хоча і залишає його в стороні, зазначаючи, що «зазвичай вирішальним є суто функціональний підхід, тобто виявлення ключових функцій в спільнотах тварин – добуток їжі, захист від нападу, піклування про потомство, формування нових спільнот [...]; виявленням таких функцій дослідження має задовольнятися» [Ibid, с. 617]. Тож, Вебер усіяко намагається підкреслити ексклюзивність людської дії як окремого типу поведінки, ключова характеристика якої полягає у наявності особливого типу причинності, котру можна було б назвати, *мотиваційною каузальністю* – здатністю суб'єктивного смислу бути причиною людської поведінки, котра, разом з тим, не виходить за межі світу людей.

Тут слід окремо звернути увагу на те, що в методологічному плані Вебер багато в чому наслідує представників Баденської школи неокантіанства (особливо свого друга Генріха Ріккєрта), у зв'язку з чим, саме уявлення про каузальність набуває тут доволі специфічного сенсу. Щоб адекватно відтворити загальну композицію Веберової теорії дії, необхідно пригадати надзвичайно важливе у цьому контексті Кантове розрізнення понять природи і свободи. Як відомо, Іммануїл Кант розрізняв два типи причинності – за його словами: «можна мислити собі лише двояку каузальність з погляду того, що відбувається: або

згідно з *природою*, або від *свободи*. Перша є пов'язаність якогось певного стану в чуттєвому світі з якимось попереднім, що за ним він наступає за певним правилом [...]. Натомість під свободою в космологічному сенсі я розумію спроможність *спонтанно* розпочинати той чи інший стан» [Кант, 2000: с. 319]. Таким чином, кантівська схема має з одного боку закономірні процеси природи, а з іншого – виключно людську здатність діяти «спонтанно», тобто незалежно від природної каузальності. Саму причинність Кант і його послідовники розглядають не як об'єктивний зв'язок між «речами самими по собі», а як категорію розсудку, що впорядковує емпірично доступні переживання. Таким чином, розмежування двох вищезначених типів причинності не говорить нам нічого про внутрішню організацію світу, а лише про здатність чистого розуму оперувати двома альтернативними каузальними логіками. І закони природи і людська свобода тут однаковою мірою є радше трансцендентальними ідеями, ніж об'єктивними властивостями реальності.

У Баденській школі неокантіанства ця теза трансформувалася у відому ідею поділу наук на «науки про природу» та «науки про культуру». Генріх Ріккерт відзначає, що сам «вираз “природничо-науковий метод” набуває сенсу лише тоді, коли слово “природа” у ньому не позначає світ тілесний чи фізичний, а має вищенаведене кантівське, тобто логічне чи формальне значення» [Ріккерт, 1998: с. 53]. За його словами, поділ наук не може базуватися на онтологічних критеріях, адже не існує двох окремих типів об'єктів – культурних та природних: «Дійсність в її сукупності [...] може і має насправді розглядатися як єдине ціле [...]. Тому *матеріальна* різниця між об'єктами може лягати в основу поділу наук лише тією мірою, якою із сукупної дійсності вирізняється певна кількість об'єктів, що мають для нас особливе значення й важливість [...], котрі краще за все було б охопити терміном “культура”» [Ibid: с. 52]. Об'єкти культури, за Ріккертом, вирізняються

з-поміж об'єктів природи тим, що вони так чи інакше співвіднесені з певною цінністю, у зв'язку з чим можуть розглядатися як «блага». Таким чином, суб'єктивна (чи навіть колективна) значимість явища є ключовим критерієм його належності культурі.

Не складно вловити паралелізм між тим, у який спосіб Ріккерт тлумачить різницю між об'єктами природи і культури, та тим, як Вебер проводить межу між осмисленою людською дією та «суто реактивною» поведінкою. Вичерпний історико-соціологічний аналіз зв'язку соціології Вебера з теорією цінностей Ріккерта дав у своїх роботах Гай Окс [Oakes, 1982, 1987, 1988, 1990, 2001], але нас в даному випадку цікавить лише проекція неокантіанської ідеї поділу наук у область соціологічної теорії дії, котру здійснив Вебер. Хоча Вебер, як і Ріккерт, не впроваджує онтологічного розлому між двома окремими царинами реальності – об'єктивною реальністю природи та інтерсуб'єктивною (соціальною) реальністю людей, тим не менш, він вважає методологічно доцільним розглядати людські дії окремо від природніх явищ (до числа яких належить і поведінка інших живих істот). У зв'язку з цим, Вебер користується тим, що вище було названо мотиваційною каузальністю, тобто логікою причинності, що є альтернативною до логіки природничих наук. Проте, якщо для Канта альтернатива між «природою» і «свободою» полягала у здатності людини «спонтанно розпочинати той чи інший стан», етичною підставою для чого слугував його відомий категоричний імператив, то для Вебера мотив дії вже має коріння в історично мінливих цінностях культури. Тому одним із ключових постулатів веберіанської методології стає запозичена у Ріккерта ідея «співвіднесення з цінністю». Для самого Ріккерта поняття цінності мало позаісторичне трансцендентальне значення, у зв'язку з чим він стверджував, що «про цінності не можна казати, що вони існують чи не існують, а лише те, що вони мають чи не мають значимості» [Ріккерт, 1998: с. 55]. Натомість, Веберова соціологія, в

центрі якої знаходиться соціальна дія та її мотив, розглядає цінності як підставу для колективної людської діяльності, що має історично значущі й статистично відстежувані наслідки, як-от, наприклад, вплив протестантської етики на становлення капіталістичного типу господарювання [Вебер, 1994]. Тому Вебер пише, що «одне із найсуттєвіших завдань кожної науки про культуру та пов'язане з нею людське життя – розкрити духовному осягненню й розумінню сутність тих “ідей”, довкола яких справді чи ймовірно йшла й до сьогодні йде боротьба» [Ibid: с. 349].

Таким чином, ми бачимо, як Веберове тлумачення цілей і задач науки соціології, сукупно із його розумінням специфіки людської діяльності, конституює модель пояснення, згідно з якою осмислені людські вчинки слід виокремлювати з-поміж інших спостережуваних явищ, і тлумачити їх згідно з принципами смислової та каузальної адекватності, де емпірично недоступний суб'єктивний мотив може розглядатися як особливого роду причина, що зумовлює специфічну людську поведінку – дію. Разом із тим, людська дія може бути ідентифікована як така лише завдяки осмисленому розумінню з боку інших людей, зокрема, вчених-соціологів, котрих насамперед цікавлять соціальні дії. Відтак, соціологія постає як наука, що має справу виключно з мотиваційно обумовленими та піддатними тлумаченню взаємоорієнтованими діями людей. У такий спосіб, в структуру соціологічного мислення в якості базового методологічного принципу імплементується дуалізм людських і не-людських сутностей, де соціальними акторами є лише перші, а другі, наприклад, інші живі істоти, хоча і здатні до поведінкових проявів, тим не менш, не є соціологічно релевантними об'єктами аналізу. Відштовхуючись від запропонованого вище аналізу, ми покладатимемося на тезу про те, що сформована Максом Вебером соціологічна теорія дії сформувала загальну концептуальну рамку класичних тлумачень агентності в

соціологічній теорії, що у підсумку закріпило дуалізм природи і культури (суспільства) як одне із ключових парадигмальних припущень, характерних соціологічному мисленню як такому.

2.3. Рецепція веберівської теорії дії в соціальній феноменології Альфреда Шюца та структурному-функціоналізмі Талкота Парсонса

Вище ми з'ясували яким чином дуалізм природи і культури увійшов у способи соціологічного осмислення проблематики агентності. Як стверджувалося вище, значною мірою така ситуація є наслідком неокантіанського тла соціології Вебера, котра передбачає можливість оперувати двома альтернативними каузальними логіками – причинно-наслідковими зв'язками між природними явищами та мотиваційно-поведінковими зв'язками всередині людського суспільства. Вебер задав теоретичну схему, котра стала підґрунтям для більшості соціологічних концепцій дії, котрі було створено протягом ХХ століття.

Разом із тим, ведучи мову про значимість соціології Вебера для розвитку теорії дії, неможливо оминати увагою, те, що, говорячи так, ми маємо справу із ситуацією, в якій Вебер постає як незаперечний класик. Однак у момент публікації своїх ключових методологічних творів Вебер не мав такого статусу, адже і сама соціологія в той час іще не мала усталеної дисциплінарної та інституційної автономії. Таким чином, щоб встановити, як саме теорія Вебера до сьогодні впливає на осмислення агентності в соціології, ми звернемося до персоналій, що відіграли ключову роль у тому, що його теорія дії стала частиною соціологічного класичного канону. Йтиметься про Альфреда Шюца та Талкота Парсонса. Аналізуючи концепції цих двох авторів ми

спробуємо виявити підстави, на яких в соціології сформувався похідний від дуалізму природи та культури дуалізм агентності й структури.

Як зазначає у своїй ґрунтовній статті П. Степанцов, саме Альфред Шюц «пропонує одну із тих впливових інтерпретацій Вебера, крізь призму якої багато подальших соціальних мислителів сприймали сутність його аргументу» [Степанцов, 2013: с. 33]. Концепція дії Шюца і справді являє собою розвиток доробку Вебера, більше того – він претендує на те, що, завдяки філософському спадку Едмунда Гуссерля та Анрі Бергсона, йому вдасться виправити «слабкі місця» Веберової теорії. Одним із таких слабких місць Шюц вважає неясність Веберового поняття «смислу», котрим останній постійно послуговується у своїх працях, не проясняючи, що саме під ним мається на увазі. Саме тому у вступі до своєї першої програмної роботи «Смислова будова соціального світу» Шюц пише: «Дане дослідження є спробою, відштовхуючись від поставлених Максом Вебером проблем та з урахуванням надійних результатів вищезначених філософів, дати [...] точне визначення *феномену сенсу*» [Шюц, 2004: с. 699].

Шюц акцентує веберівське розрізнення актуального та мотиваційного розуміння дії та робить його підставою для розмежування об'єктивного та суб'єктивного смислу людської діяльності. Під об'єктивним смислом Шюц має на увазі результат прямого розуміння спостерігачем змісту подій, що відбуваються в даний момент часу, безвідносно до будь-яких суб'єктивних намірів: ми можемо розуміти зовнішню сторону вчинків певних людей, не пов'язуючи її з мотивами так, як ми розуміємо сенс речення безвідносно того, хто і чому його сказав. Для цього Шюц вводить поняття «об'єктивного смислового контексту», котрий складає загальний деперсоналізований запас знання, завдяки якому люди можуть розуміти одне одного, незалежно від конкретики локального контексту взаємодії. Разом з тим, соціолог, на думку Шюца, не може

вдовольнятися розумінням одного тільки об'єктивного смислу дії, адже цей смисл не дає нам найголовнішого – мотиваційного розуміння дії. Як ми виявили вище, аналізуючи теорію дії Вебера, справжнє розуміння зовнішніх проявів людської поведінки, попри їх миттєву типізацію через актуальний об'єктивний смисл, полягає у виявленні того смислового прошарку, котрий послужив «невидимою» суб'єктивною підставою для звершення певної дії, тобто став її мотивом.

Нагадаємо, що Шюц розрізняє два типи мотивації дії: «мотив-для-того-щоб» і «мотив-тому-що», де перший є нічим інакшим як метою – бажаним результатом, на досягнення якого спрямовані зусилля діяча, а другий є наслідком рефлексії *post factum* щодо прожитого досвіду, де події минулого визначаються як причина, конкретної поведінки тепер. Так, наприклад, мотив убивства, за словами Шюца, можна тлумачити двома способами: «для того, щоб загарбати чужі гроші» і «тому, що вбивцю на це підбили інші злодії». Ці два пояснення не обов'язково є взаємовиключними, але вони демонструють два альтернативних способи побудови смислового зв'язку між подіями. Крім того, Шюц стверджує, що «діяч, котрий перебуває у ще незавершеному процесі дії, керується лише мотивами-для, тобто проектом досягнення бажаного стану справ» [Шюц, 2004: с. 24].

Саму дію Шюц визначає як «попередньо продуману діячем людську поведінку, тобто поведінку, засновану на заздалегідь закладеному проекті [...] відправним пунктом будь-якого проектування є [...] вчинок у фантазії, котрий розглядається як начебто звершений. Я маю уявляти собі стан справ, на досягнення якого спрямовуватиметься моя майбутня дія, перш ніж я зможу зробити перший крок для її досягнення» [Ibid с. 22]. В загальних рисах дане визначення відтворює веберівську схему, де осмислена людська діяльність звершується по

лінії від невидимого мотиву до видимої поведінки: уявний вчинок у свідомості діяча передує та слугує праобразом видимого вчинку. Але тут відбувається специфічне зміщення в бік індивідуального замкненого у собі «Я». Щюца, услід за Гуссерлем, переймає те, у який спосіб суб'єктивні акти свідомості наповнюють смислом зовнішні поведінкові прояви людини. У такий спосіб розрив між внутрішніми переживаннями окремого індивіда та його зовнішньою поведінкою у схемі Щюца загострюється. Ми звертаємо на це увагу в зв'язку з тим, що саме тут почасти бере свої витoki ідея розриву між дією як конкретною осмисленою діяльністю та її зовнішньою «структурною» зумовленістю. Тож зупинимось на цьому детальніше.

Ведучи мову про проект дії, Щюц зазначає, що «у ході звичних рутинних дій повсякденного життя ми використовуємо конструкти дані у формі приблизних норм та емпіричних правил, перевірених часом та поєднуючи цілі й засоби без усіякого уявлення про їх справжній зв'язок» [Щюц 2004, с. 23]. Таким чином, «проект» звичної рутинної дії, за Щюцом, не є результатом раціонального розмірковування, а спирається на типову модель поведінки у типовій ситуації. І ключове питання, котре впливає із такого підходу, полягає у тому, *як саме формуються ці «приблизні норми та емпіричні правила»*, тобто типові уявлення діючого суб'єкта про належний порядок перебігу його діяльності. Хоча Щюц і справді бере за точку відліку дискретне людське «Я», що діє в режимі «природної настанови», будучи зануреним у свій повсякденний життєсвіт, тим не менш, смисл діяльності цього «Я» в жодному разі не є суто суб'єктивним явищем: «Феномени зовнішнього світу мають сенс не лише для мене чи тебе [...], але і для всіх нас, хто живе разом в цьому світі, для тих, кому даний один єдиний зовнішній світ, що належить кожному [...] таким чином відбувається утвердження смислу як інтерсуб'єктивного явища» [Ibid, с. 721].

Саме поняття інтерсуб'єктивності Шюц запозичує із феноменологічної філософії Гусерля, вважаючи, що саме це поняття виводиться суто логічним чином у ході аналітичної процедури трансцендентальної редукції – особливого роду інтелектуальної практики, що є стрижнем феноменології Гусерля. З огляду на це, якщо поставити свого роду знак рівності між поняттям інтерсуб'єктивності та поняттям соціального, ми так само можемо сказати, що соціальність є логічно необхідною передумовою будь-якої осмисленої активності людського «Я». Таким чином, ми бачимо, що зміщуючи аналітичний акцент в бік вивчення феномену смислу, Шюц фактично розширює веберівське уявлення про соціальність від окремого типу орієнтованої на діяльність інших людей осмисленої поведінки, до усього смислового універсуму як такого. Соціальне і смислове для нього до певної міри є еквівалентними категоріями. Саме тому, ведучи мову про дію, Шюц пише, що: «суттєві складові усіх дій мають суспільне походження. Зв'язок походження мотивів усіх дій є суспільним, і лише соціалізована людина має таке минуле, що міститься у спогадах, і таке майбутнє, що може бути чітко уявленим, що вона кує плани, обирає конкурентні начерки й діє в напрямі накресленої цілі» [Шюц, Лукман, 2004: с. 435]. Таким чином, Шюц говорить про пряму соціальну обумовленість мотивації та проекту будь-якої людської дії.

Звернімо увагу, що, як і у концепції Вебера, осмислена дія тут є виключно людською здатністю, властивістю суб'єкта, що занурений у прагматику робочих операцій світу повсякдення [Шюц, 2003]. Шюц окремо обговорює цей момент: «за серйозними свідченнями багатьох уражених за різних часів і в різних місцях людей, діють також рослини, тварини, духи, диявол, ангели та боги. На нашому сучасному Олімпі діють “системи”, й навіть припускають, що несвідоме теж діє. Утім, нам не потрібно занадто перейматися цим [...] Якщо ми не хочемо повністю спростити смисл поняття дії, ми не можемо застосовувати його навіть

до всіх людських одиничних досвідів, а тим паче до всіх як завгодно організованих подій у світі. Якщо його переносять на щось позалюдське, то це завжди відбувається у настанові, яка звільнена від безпосередніх вимог повсякденності» [Шюц, Лукман, 2004: с. 433]. Таким чином, ми бачимо, що за логікою Шюца, аби кваліфікувати певну подію як дію, вона має відповідати критеріям інтеційної спрямованості, осмисленості й угрунтованості в царині повсякдення. Сам мотив дії як іманентна свідомості смислова єдність, що слугує «внутрішнім» рушієм «зовнішньої» людської поведінки, має соціальне походження і є, як правило, типовим.

Саме поняття типізації дає Шюцу можливість вийти на проблему об'єктивної зумовленості формування мотивації у діяча. Він пише, що «начерк, вибір начерків і здійснення дії [...] передбачають різні, передусім мовні або мовного виду суспільні об'єктивації суб'єктивних процесів, об'єктивації, в яких суб'єктивні процеси набувають форми й усталеності» [Ibid, с. 435]. Так у модель соціологічного осмислення проблематики агентності потрапляє дуалізм структури та дії. Людська дія як унікальна здатність до осмисленої поведінки, що вилучає людину з природи, тим не менш потребує зовнішньої об'єктивної зумовленості. Ця зовнішня зумовленість забезпечується структурними характеристиками суспільного життя, коли «тлумачення стають мовними; мотиви починають схоплюватися, а певною мірою і скеровуватися діячем за допомогою суспільно об'єктивованого каталогу мотивів» [Ibid]. Вмістилищем цього об'єктивованого каталогу мотивів для Шюца є суспільний запас знання.

Таким чином, ми бачимо, що Шюц, услід за Вебером, розглядає дію як центральну категорію соціологічного аналізу. Але він намагається дати Веберовим поняттям ретельну дескрипцію, формулюючи питання про зовнішню зумовленість типових мотивів людської діяльності. Оскільки ця зовнішня зумовленість не може

тлумачитися у природніх термінах, мотивація соціальної дії починає тлумачитися через соціальні структурні чинники, котрі у Щюца охоплюються поняттям суспільного запасу знання та об'єктивованого каталогу мотивів. У такий спосіб із первинної ситуації протиставлення інтерсуб'єктивної реальності суспільства об'єктивній реальності природи з'являється необхідність розщепити соціальну реальність на два аспекти: осмислену людську діяльність з одного боку та зовнішні соціальні чинники, що її обумовлюють – з іншого.

В історії соціології феноменологічну рецепцію Веберової теорії дії, у виконанні Альфреда Щюца, прийнято протиставляти системній теорії агентності, створеної Талкотом Парсонсом. Далі ми маємо намір показати, що, попри принципову відмінність базових методологічних позицій, з опорою на котрі вибудовують свої концепції дії два згаданих теоретика, обидва вони будують свою аргументацію за схожою логікою. Ми звернемося до теорії дії Парсонса і продемонструємо, у який спосіб в його концептуальній схемі дуалізм агента і структури накладається на дуалізм природи і культури.

За широким визнанням, саме Талкот Парсонс став головною фігурою теоретичної соціології ХХ століття. За словами Івана Селені, до 1970-х років соціологія існувала в рамках «уніфікованої теоретичної ортодоксії імені Мертона-Парсонса» [Селені, 2015: с. 41], що задавала базові напрямки розвитку теоретичного знання в соціології. Саме Парсонс багато в чому створив загальну рамку сприйняття проблематики агентності в соціології, по-суті, задавши канон інтерпретації теорії дії Макса Вебера. Можна пригадати, що ключова робота Парсонса має назву «Структура соціальної дії» – саме там автор сформулював загальну теоретичну рамку свого підходу до проблематики агентності, котра увійшла в історію соціології під брендом структурного-функціоналізму. Ключову мету цієї ґрунтовної роботи автор вбачав у тому, щоб «ретельно простежити процес

фундаментальної зміни структури єдиної теоретичної системи соціальних наук. [...] ми називатимемо розглядувану нами концептуальну схему теорією дії» [Парсонс, 2002: с. 93]. Таким чином, проблематика агентності для Парсонса знаходиться в самому осерді соціологічного теоретизування як такого.

В якості елементарної одиниці соціологічного аналізу Парсонс пропонує розглядати т. з. «одиничний акт» – свого роду концептуальну ідеалізацію мінімальної складової системи людської діяльності. Елементарна структура одиничного акту утворюється із 4 необхідних складових: агента, мети, ситуації та нормативної орієнтації дії. Аналізуючи цю елементарну модель далі ми спробуємо показати, як у теорії Парсонса кристалізується дуалізм агентності і структури, передумовою якому слугує дуалізм природи і суспільства.

Одиничний акт у моделі Парсонса можна описати у такий спосіб: діюча особа уявляє бажаний стан справ для досягнення котрого вона намагатиметься змінити ситуацію, в якій знаходиться. Ситуація поділяється на дві групи елементів: умови і засоби дії. Умовами називаються невідконтрольні актору компоненти ситуації, засобами – складові, корі можна змінити або використати задля досягнення мети. Так, «маючи автомобіль і при наявності доріг, бензину та ін., [людина] певною мірою контролює куди і коли буде рухатися автомобіль, а отже, і вона сама. Саме в цьому сенсі автомобіль є засобом, з точки зору аналітичних цілей теорії дії» [Ibid, с. 95]. Таким чином, саме поняття ситуації є принципово антропоцентричним, адже її складові формуються самою діючою особою (або спостерігачем), з огляду на те, наскільки релевантними для досягнення поставленої цілі вони є. Окрім цього, у більш пізніх текстах Парсонс веде мову про нормативну орієнтацію дії, як про засіб координації її компонентів. Для нього розрізнення цілей і засобів дії ніколи не відбувається довільно: «зміст дії утворюють структури і процеси, на основі яких люди формують

осмислені наміри та більш чи менш успішно реалізують їх у конкретних обставинах» [Парсонс, 1993: с. 94]. Якщо вписувати Парсонса у загальну історико-соціологічну лінію, що тягнеться від Вебера, то ми побачимо, що Парсонове поняття «мети дії» змістовно відповідає поняттю «мотиву» у Вебера, котре Щюц конкретизував у поняття «мотиву для того щоб».

Таким чином, ключове напруження Парсонової теорії полягає у зв'язку між нормативним зразком і перебігом звершеної дії, мета і засоби якої можуть відповідати чи не відповідати цьому зразку. Це напруження кристалізується у ході критичного викладу Парсонсом основ філософії утилітаризму та характерного для неї вчення про людську дію [Parsons 1966, p. 51–60]. За зауваженням Ганса Йоаса та Вольфганга Кнобля, «значна частина аргументації Парсонса в «Структурі [соціальної дії]» спрямована на критику утилітаризму. Парсонс справедливо вважає, що він повинен спростувати цю дуже впливову теоретичну течію, перш ніж [...] звести будівлю власної теорії» [Йоас, 2011: с. 45]. Основне невдоволення Парсонса утилітаризмом, котрий, на його думку, лежить в основі усіх класичних економічних теорій, полягає у тому, що ключові чинники формування мотивів людської діяльності залишаються виключно біологічними або психологічними. В очах утилітаристів, людина, як і будь-яка інша жива істота, завжди діє виключно задля збільшення власного задоволення або задля применшення страждання. Утилітаристська антропологія, таким чином, є універсальною теорією людської поведінки, що шукає її підстави у загальних природних схильностях. Очевидно, що в такому підході мало місця залишається визначенню механізмів формування осмислених мотивів людської діяльності, адже в загальних рисах вони заздалегідь відомі: максимізація задоволень та мінімізація страждань.

Утилітаристське тло класичної політекономії, спенсерівського еволюціонізму та популярного в тогочасній Америці біхевіоризму став

для Парсонса причиною для дистанціювання власної концепції дії стосовно цих підходів. Парсонс окремо підкреслює, що «коли біолог чи психолог-біхевіорист вивчає людську істоту, вона постає як організм, просторово відмежована окрема одиниця всередині світу. Одиниця відліку, котру ми тут розглядаємо є не організмом, а “ego” або “Я”. Принципова значимість такого підходу полягає в тому, що тіло діяча складає для нього таку ж частину ситуації дії як і “зовнішнє середовище”» [Parsons 1966, р. 47]. Носієм агентності тут є людська особистість⁹, розглянута як абстрактний раціональний індивід, чия тілесність є лише елементом більш загальної ситуації дії, що різною мірою може слугувати як однією з умов, так і засобом.

Ми бачимо, що для Парсонса, як і для Шюца й Вебера, розрізнення природних і культурних вимірів людської поведінки має першочергове концептуальне значення. Тому Парсонс наполягає, що «аналітичне розрізнення актора й ситуації в жодному разі не можна ототожнювати з розрізненням організму й середовища у біологічних науках» [Parsons 1966, р. 47]. Частина середовища біологічного організму стає елементом ситуації дії лише у випадку, коли може слугувати інструментом або перешкодою для досягнення актором мети, тобто осмислюється діячем як елемент цієї ситуації. Пізніше Парсонс запропонує більш диференційовану модель, де система дії виступатиме як свого роду теоретична генералізація, що покриває собою чотири підсистеми дії (органічну, особистісну, соціальну й культурну), кожна з яких, тим не менш, визначається саме у функціональних термінах, тобто через її вклад у перебіг людської діяльності, виступаючи середовищем одна для одної. А загальна система дії, своєю чергою,

⁹ Котра у більш пізніх версіях його теорії буде описуватися як окрема підсистема загальної системи дії, поруч із соціальною підсистемою та підсистемами культури й організму.

матиме зовнішнім середовищем фізико-органічне оточення (природу) з одного боку та т. зв. «вищу реальність»¹⁰ з іншого.

З огляду на це, стає очевидним, що формування мети кожного окремо взятого одиничного акту для Парсонса обумовлюється виключно внутрішніми чинниками загальної системи дії, тобто будь-яка мотивація осмисленого людського вчинку (на відміну від простої біологічної поведінки), не є продовженням природи, а завжди ґрунтується на суб'єктивному виборі однієї із заданих культурними нормами цілей, а також засобів для їх досягнення.

Впроваджуючи розрізнення «системи дії» та її «зовнішнього середовища» (що змістовно відтворює логіку розрізнення суспільства і природи за Латуром), перед Парсонсом постає необхідність виявлення суспільних чинників, що обумовлюють схожість поведінкових стратегій та координують діяльність акторів, котрі входять до суспільства. Автор зазначає, що, «попри справді значну здатність людського організму до навчання, а також створення нових елементів культури, жоден індивід сам по собі не в змозі створити систему культури. Основні втілені у типових зразках характеристики культурних систем змінюються лише протягом життя багатьох поколінь [...]. Індивід навчається їм переважно пасивно, хоча і може спричинити в них незначні [...] зміни. Більш загальні культурні зразки забезпечують систему дії високостійкими структурними опорами, що достатньою мірою відповідають генетично закладеним характеристикам виду. Вони

¹⁰ Парсонс сам бере в лапки це словосполучення, не даючи ретельної експлікації його змісту, зазначаючи лише, що відносини системи дії з «вищою реальністю» опосередковуються релігійними компонентами культурної системи. Не можна не звернути увагу на те, що ця схема (по лінії середовище – система дії – вища реальність) відтворює логіку описаної Брюно Латуром «сучасної конституції», котра вимагає розрізняти як окремі реалії природу, суспільство та «винесеного за дужки Бога» [Латур, 2006].

пов'язані із засвоюваними елементами дії так само, як гени – з вродженими ознаками» [Парсонс, 1993: с. 94].

Тут ми бачимо, що Парсонс (як і Вебер) допускає можливість оперувати одночасно двома логіками: біологічна поведінка визначається наслідуваними генетичними зразками (природнича каузальність), в той час як в система дії детермінується культурними чинниками (культурна каузальність). Так із первинного дуалізму природи і культури в якості логічного наслідку з'являється дуалізм агентності і структури, котрий згодом перетвориться на неспростовну дилему соціологічного мислення, котру пост-парсонівські теоретики намагатимуться різними способами розв'язати¹¹.

Логіка класичного соціологічного пояснення влаштована таким чином, що осмислена людська діяльність має формуватися факторами, котрі є зовнішніми щодо діючої особи, але при цьому не є природніми факторами. Цю альтернативну каузальну логіку Парсонс (як і Шюц) формулює таким чином, що цілеспрямована скоординована діяльність людей задається символічною макросистемою, котра в плані соціальної онтології перевершує будь-яку конкретну мікро-ситуацію. Звідси виникає питання: як вільну людську дію примирити зі структурними характеристиками суспільства, що обмежують свободу членів суспільства. Намагання дати відповідь на цей теоретичний виклик і стало базовим рушієм для розвитку парадигм т. зв. «теоретичного синтезу», одну з яких, в якості прикладу, ми розглянемо нижче.

¹¹ Зокрема розв'язанню цієї дилеми присвячена одна з ранніх робіт його учня Нікласа Лумана, котрий сформулював її у термінах суперечності між раціональністю окремої людської дії та раціональністю системи. Див. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах [Луман, 2011].

2.4. Проблематика агентності у теорії структуризації Ентоні Гіденса

У попередніх параграфах ми стисло розглянули три класичні соціологічні теорії дії, відслідкувавши, як кожна із них проводить межу між природним і суспільним, і як це розмежування створює передумови для появи у соціологічному теоретизуванні дуалізму агентності і структури. Починаючи з 1970-х років – часу, котрий сьогодні вважається періодом краху структурного функціоналізму, стали з'являтися різні спроби вирішити проблему співвідношення соціального порядку та людської суб'єктності. Ці спроби вилилися у ряд теоретичних проектів, як-от неофункціоналістські та постструктуралістські проекти [Соболевська 2014], що ставили собі за мету поєднати в межах єдиної концептуальної схеми конструктивістську та об'єктивістську логіки соціологічного пояснення. Як зазначає Марина Соболевська, «спроби подолання різниць у підходах, що виникають унаслідок невідповідності концептуальних систем, породжують необхідність переосмислення ключових понять: дії, структури, системи тощо. Це формує особливий підхід до синтезування в соціологічній теорії, який можна позначити як категоріальний (концептуальний) синтез, характерною рисою якого стає пошук понять-операторів, за допомогою яких намагаються подолати різноманіття концептуальних дуалістичних співвідношень – об'єктивізму та суб'єктивізму, структури та дії, мікро- й макро- тощо» [Ibid, с. 189]. Далі ми розглянемо один із таких проектів, а саме – теорію структуризації Ентоні Гіденса, котрий є представником «новітньої класики», що вирішити дилему «агент-структура» шляхом побудови теоретичного синтезу, хоча і не намагається релятивізувати інший, більш фундаментальний дуалізм природи та культури.

Насамперед, слід зазначити, що для теорії структурації, важливим чинником стає «утримання від гносеології та переключення на питання онтологічного порядку» [Соболевська, 2010: с. 138], що фундаментальним чином відрізняє його підхід від напрацювань Талкота Парсонса. Гіденс йде альтернативним шляхом, відштовхуючись саме від тієї соціальності, що дається акторам у практичному досвіді, й позначає свій метод як метод «подвійної герменевтики» [Giddens, 1993: p. 15]. Логіка герменевтичного методу однаково веде за собою фундаментальну необхідність розмежування природних та соціальних явищ. На думку англійського соціолога, сутнісне розрізнення природничих та соціальних наук полягає у тому, що суспільство є результатом спільної діяльності людей, а природа – ні. З цього положення випливають суттєві висновки, котрі мають принципову значимість в контексті дослідження проблематики агентності: люди, котрі можуть не мати належних уявлень стосовно закономірностей розвитку природи, у випадку соціального життя виступають свідомими його учасниками, а отже, володіють базовими знаннями і компетенціями стосовно нього, беручи активну участь у його конструюванні. Тому, як зазначає Гіденс, соціальні науки повинні займатися перетлумаченням цих базових знань і компетенцій у концептуальному ключі. Сутнісна відмінність світу природи від соціального світу полягає у тому, що останній існує саме як світ осмислений. «Смисли, що в нього вкладені, виробляються людьми у ході їхнього практичного життя і є наслідками задіяних ними спроб зрозуміти чи пояснити цей світ для себе. Соціальне життя, частиною якого є такі спроби, з іншого боку, виробляється діями, що беруть у ньому участь. Вони виробляють його саме в поняттях їх активного конструювання та реконструювання смислових рамок, за допомогою котрих вони організовують свій досвід» [Гидденс, 2002].

Вищеподана цитата фіксує принциповий момент теорії Гіденса: *передування практик їх осмисленню*. Для Гіденса осмислення людиною своєї участі у соціальному житті не є необхідною умовою її включеності у нього: «Більша частина перебігу діяльності, що конститує повсякденну поведінку, в цьому сенсі дорефлексивна» [Ibid]. Звісно, що у ситуація комунікативної взаємодії завжди передбачає рефлексивне оперування із сенсами, але практика повсякденного життя не завжди має чітку усвідомлювану семантику. Англійський соціолог говорить про «інтерпретаційні схеми», що «являють собою способи типізації, котрі є частиною запасів знання акторів, що рефлексивно використовуються ними з метою підтримки комунікативних процесів» [Гидденс, 2005: с. 75]. Але чи обмежується насправді уся сукупність колективних життєвих практик суто комунікативними операціями?

Розвиваючи власну теорію, Гіденс не ставить собі завдання описати схематику повсякденних практик з точки зору обов'язкової участі в них двох або більше учасників. Для нього досить посплатися на той факт буденного досвіду, що значна частина людських практик рутинізується і виконується автоматично, не потребуючи для цього спеціальної рефлексії. Очевидно, що так чи інакше ті чи інші сенси завжди являються досвідом свідомості індивідів, але Гіденс пропонує говорити про них як про «everyday knowledge» або «skills», тобто як про базові соціальні компетенції, котрі завжди знаходять своє операціональне застосування у повсякденні. Осмислення ситуації, натомість, завжди передбачатиме співвідношення актором власної діяльності із певними цінностями, мотивами, цілями. «Ціль, – пише Гіденс, – безумовно, не обмежена людською дією»[10], тобто автор пропонує розуміти її як деяку змістовну константу, абстракцію першого порядку. Вищеописані положення стосовно концепції Гіденса ним самим концептуалізуються через поняття *практичної* та *дискурсивної*

свідомості. Можна сказати, що практичній свідомості відповідає рівень дорефлексивних компетенцій індивідів, а рівню дискурсивної свідомості – ті уявлення про їх цілі, мотиви та потреби, що набуваються та артикулюються внаслідок реалізації рефлексивної настанови.

Для подальшого прояснення позицій Гіденса слід зазначити, що теорія структурації будується на принципі «людини діючої». Іще в «Нових правилах соціологічного методу» Гіденс коротко резюмує основні здобутки інтерпретативної соціології так: «соціальний світ, на відміну від світу природи, слід розуміти як, результат діяльності активних людських суб'єктів; конституювання цього світу як «осмисленого», «значимого» та «зрозумілого» залежить від мови, взятої, однак, не просто як система знаків або символів, а як посередник практичної активності; соціальні науковці із необхідністю опираються на такі ж самі навички, як і ті, чію поведінку він або вона намагаються проаналізувати шляхом її описання; виробництво описів соціальної поведінки залежить від герметичної задачі проникнення в рамки, що встановлюють актори з опорою на самих себе у конституюванні та реконституюванні соціального світу»[Giddens 1993, p. 163].

Отже, соціальність конституюється через діяльність людей. Але цю діяльність слід розуміти саме як постійну практику. Соціальна дія або діяння – це не окремий акт, націлений на досягнення конкретної мети, а постійний процес участі у суспільному праксисі. Такою позицією Гіденс демонструє власний варіант релятивізації дуалізму структури та дії. Натомість він пропонує концепт «дуальності структури», що дозволяє розглянути означену проблему з точки зору процесуальності. Повсякденна практика соціального життя, за Гіденсом, складається не з окремих актів дії, а з постійного діяння, котре об'єктивується не у закріпленій структурі, а у постійний процес структурації. У межах даного підходу робиться наголос на тому, що суспільство завжди актуально твориться в просторі і часі через

практики. Як зазначає англійський соціолог: «Соціальні дії людей є циклічними подібно до деяких самовідтворюваних природних явищ. Це значить, що вони не створюються соціальними акторами, а лише постійно відтворюються ними, при чому у ті ж самі способи, через які люди реалізують себе як актори».

Ці циклічні соціальні практики, для Гіденса, завжди мають багатовимірну смислову організацію. Для її прояснення він звертається до таких понять, як *рефлексивний моніторинг*, *раціоналізація*, *мотивація дії* [Гидденс 2005, с. 40]. Актори, здійснюючи рефлексію стосовно своєї участі у соціальних практиках, у більшості випадків не здатні комплексно врахувати всі вихідні умови своїх вчинків, а також вони нездатні передбачити усі можливі наслідки цих вчинків, що об'єктивно задається складністю та багатоманіттю соціального життя. Тому вести мову про раціональне усвідомлення ними якихось реальних причинно-наслідкових зв'язків не доводиться. Але необхідність орієнтуватися у власній життєвій ситуації постійно примушує їх вибудовувати моделі стосовно вихідних умов свого минулого та начерчувати проекти майбутнього, що, так чи інакше, завжди відбувається тільки у момент рефлексії в актуальному часі. Рефлексивний моніторинг діяльності, за Гіденсом «є рутинною функцією повсякденного життя та передбачає контроль не лише власної поведінки, але й дій оточуючих. Іншими словами, актори не тільки неперервно відслідковують плин власної діяльності та очікують аналогічної поведінки від інших. Вони також регулярно контролюють соціальні та фізичні фактори свого оточення». Гіденс розуміє рефлексивний моніторинг як постійне виокремлення із неперервного потоку повсякденних практик окремих дій (своїх та чужих), та співвіднесення цих дій із уявленнями про їх причини та цілі. Такі уявлення задають для акторів базові орієнтири для розуміння власної

діяльності та, у моделі Гіденса, відповідають рівню дискурсивної свідомості.

Смислотворення на рівні практичної свідомості здійснюється через процес раціоналізації. «Ведучи мову про раціоналізацію діяння, ми маємо на увазі, що актори в усталеному порядку і, як правило, без надмірної суєти – підтримують цілісне «теоретичне уявлення» про мотиви власних дій. [...] наявність подібних уявлень не слід прирівнювати до дискурсивного перелічення причин конкретних поведінкових проявів, рівно як і до здатності визначати ці причини через умовиводи». Мається на увазі те, що досвідчені діячі завжди знають, що оточуючі їх актори зможуть пояснити більшість того, що вони звершують, і ця здатність є основним показником компетентності акторів в повсякденному житті. Звичайно, що типові для суспільства форми діяльності, як правило, не створюють необхідності спеціальних пояснень, але завжди передбачається, що всі знають, що їх діяльність має свій розумний порядок.

Як окремий процес Гіденс пропонує розглянути мотивацію дії. «На відміну від рефлексивного моніторингу і раціоналізації, мотивація не пов'язана прямо зі зв'язністю і послідовністю дій [...] мотиви слід вважати бажаннями чи потребами, що спонукають здійснювати їх». Ця апеляція до фактору бажання виводить Гіденса на проблему, котру підняв у свій час іще Фройд – співвідношення свідомої і несвідомої мотивації. На думку автора, мотиви зазвичай не проявляють себе у діяльності безпосереднім чином і виходять на поверхню лише в тих ситуаціях, коли руйнується звичний плин подій, зокрема через обмовки, помилкові дії тощо. Соціолог говорить про те, що мотиви загалом віднаходять себе через загальні плани, програми, проекти, в межах яких «розігруються конкретні поведінкові сценарії» [Гідденс 2005, с. 44-45].

Останній момент, на якому варто зупинитися, пов'язаний із концептуалізацією агентності та смислотворення в контексті таких фундаментальних координат соціального життя як простір та час. Гіденс пише, що будь-які форми звершення діяльності «не слід трактувати просто як подію, що має місце в просторі та часі. Суб'єкти діяльності регулярно включають просторові і часові характеристики взаємодій в процеси побудови смислових значень» [Гідденс 2005, с. 75]. Просторово-часові аспекти соціальної діяльності Гідденс досліджує насамперед в контексті проблеми одночасної тілесної присутності (або відсутності) діючих індивідів, включених у деяку практику. «Способи буденної взаємодії між людьми, що знаходяться в безпосередній фізичній присутності один одного, прямо опосередковані сенсорними властивостями тіла та безумовно відрізняються від соціальних зв'язків і форм соціальної взаємодії з тими, хто в даний момент відсутній в просторі або в часі» [Гідденс 2005, с. 21]. Сміслові обрамлення взаємодії є тісно пов'язаним із можливістю зчитування значень міміки, жестів, а також необхідністю рефлексивного контролю рухів власного тіла (тут Гідденс багато в чому посилається на Гофмана). Така форма дає змогу найбільш насичено фіксувати базові сенсові параметри взаємодії. Разом з тим, якщо розглянути цю проблематику з точки зору здійснення акторами рефлексивного моніторингу, як суб'єктивної спроби пов'язати звершувану дію із її ймовірними причинами і наслідками, то можна виявити таку закономірність (на що вказує сам Гідденс): чим більше причини та наслідки дії віддаляються в часі та просторі, тим складніше вони піддаються осмисленому передбаченню, що продиктовано самою специфікою соціального життя, котре не підкорюється жорстким причинно-наслідковим зв'язкам, а є результатом регулярної селекції рішень, що приймаються акторами. Загалом темпорально-просторове позиціонування індивідів розглядаються Гідденсом на багатьох рівнях:

«Будь-який індивід позиціонується одночасно щодо потоку повсякденності; перебігу власного життя (іншими словами, тривалості власного існування), а також щодо протяжності «інституціонального часу», «над-індивідуальної» структури соціальних утворень. У кінцевому рахунку, кожна людина різним чином позиціонується в рамках соціальних взаємин, породжуваних специфічними соціальними ідентичностями; тут мова йде головним чином про поняття соціальної ролі» [Гидденс 2005, с. 21-22].

Висновок до розділу 2

Таким чином, ми бачимо, що Гіденсова теорія структуризації представляє собою спробу зладнати із дуалізмом структури та дії, залишаючись при цьому в межах традиційного модернового дуалізму природи та суспільства. Хоча ряд ключових теоретичних позицій Гіденса різко контрастують з позиціями Вебера, Шюца та Парсонса (наприклад, уявлення про нерелексивну участь у недиференційованому потоку соціальних практик), він, тим не менш, повністю знаходиться в рамках парадигми, котру Латур називає «модерною конституцією», а Джон Ло – «євро-американською метафізикою». Саме уявлення про метод соціології як про «подвійну герменевтику», де вчені займаються концептуальним перетлумаченням базових інтерпретацій, вироблених звичайними акторами у їх повсякденному житті, вимагає встановлення чіткої межі між природними (універсальними) та суспільними (відносними, сконструйованими) явищами. Ця межа за замовчуванням відмежовує людей від не-людських компонентів світу. Гіденс, услід за іншими розглянутими тут теоретиками, залишається в рамках антропоцентричної парадигми, де людська діяльність та активність не-людей тлумачиться за принципово альтернативними логіками. Лише люди здатні до осмисленої поведінки в той час як не-люди (живі істоти, об'єкти неживої природи чи технологічні артефакти) розглядаються соціологами виключно як продовження людських інтенцій, реіфікація інститутів чи умови\засоби звершення діяльності.

Розділ 3. Акторно-мережева теорія як соціологічний інструментарій концептуалізації агентності

1.1. Особливості застосування семіотичних понять в ANT: метод і онтологія

Попередній розділ було присвячено розгляду низки класичних соціологічних теорій агентності крізь призму дихотомії природи та культури, як її сформулював Брюно Латур. Ми виявили, що серед тих теоретиків, імена котрих є визначальними для соціологічної теорії дії, агентність визначається як виключно людська спроможність, що задається фактом належності людини до царини смислу, культури, або через її здатність до рефлексії. Класичні зразки концептуалізації агентності багато в чому формувалися в процесі пошуку відповідей на два ключових запитання: за допомогою яких сутнісних характеристик соціологічна теорія повинна вирізняти таке явище як соціальна дія з-поміж інших явищ та яким чином обмежується коло потенційних суб'єктів соціальної дії, тобто акторів/агентів? Попри те, що в історії соціології існують різні способи концептуалізації соціальної дії, загальна теоретична рамка осмислення агентності в соціальній теорії задається через два базових параметри: соціальною дією вважається активність, котра 1) має внутрішню логіку та телеологію (орієнтацію на результат) і 2) по своєму змісту вона співвідноситься з діяльністю інших агентів. Таку концептуальну рамку задав Макс Вебер, визначаючи соціальну дію через суб'єктивний смисл та орієнтацію на дії інших людей. Якщо більш пізні автори, такі як Парсонс, Шюц, Гідденс, Габермас та інші розвивали або переосмислювали веберіанську теорію дії, то робили вони це в межах створеної Вебером рамки.

Мета даного розділу – продемонструвати, що акторно-мережева теорія володіє концептуальним інструментарієм, що здатен зберегти

пропорції між вказаними вище двома сутнісними параметрами агентності, відкинувши, однак, дуалізм людських та не-людських компонентів ситуації дії, і не розглядаючи людських агентів як єдино можливих діячів.

Щоб з'ясувати, як саме ANT може посприяти концептуалізації агентності, необхідно поставити питання про можливість акторно-мережевої теорії дії [Ерофеева, 2015]. Для цього необхідно, по-перше, розглянути низку ключових понять, котрими послуговуються акторно-мережеві теоретики у своїх дослідженнях для концептуального відображення діяльнісного впливу акторів на перебіг соціального життя; по-друге, встановити, в якому взаємозв'язку знаходяться ці поняття, і, по-третє, виявити, чи може бути дана понятійна конфігурація вписана в наявну традицію соціологічного осмислення агентності. Що стосується третього пункту, то зазначимо одразу, що, на нашу думку, акторно-мережева теорія спроможна відповісти на ключові питання теорії дії, не вдаючись при цьому до дуалізму людських та не-людських компонентів світу, в чому і полягає її евристичне значення для теорії соціальної дії. Тож, спершу ми проведемо інвентарізацію тих концептуальних інструментів, котрими користується Брюно Латур та його колеги, потім обґрунтуємо компліментарність та взаємну зв'язаність цих понять, а потім покажемо як їх можна вписати в наявну соціологічну теоретичну традицію.

Більшість дослідників, котрі ставлять питання про концептуальні витоки ANT, вказують на зв'язок даного підходу з однією із версій структурної семіотики авторства Альгідраса Жюльєна Греймаса [Høstaker, 2005: p. 6-8; Beetz, 2013: p. 1-2; Lenoir, 1994; Напреенко, 2013: с. 75-78; Широков, 2019: с. 190; Кузнецов, 2015: с. 62]. Можна також пригадати одну із самоназв, що широко використовується представниками ANT – «матеріальна семіотика» [Law, 2009]. Сам Латур у своєму теоретичному дослідженні «Перезбираючи соціальне»

говорить, що «досить точно було б описати ANT як «напівгарфінкеля/напівгреймаса»» [Latour 2005, p. 54], акцентуючи тим самим свій зв'язок із Паризькою школою семіотики з одного боку та з етнометодологічним аналізом практик із іншого. У 1992 році Латур спільно зі своєю колегою Меделен Акріш склав «Короткий підручний словник для семіотики людських і нелюдських зібрань» де у 18 пунктах подаються визначення понад 30 адаптованих семіотичних понять, що стають в пригоді при вивченні взаємодії між гетерогенними акторами [Akrich and Latour, 1992: p. 259–264]. Таким чином, і самі творці ANT і коментатори їхнього доробку вказують на те, що концептуальний апарат акторно-мережевої теорії багато в чому будується на переосмислених поняттях семіотики. Тому, ведучи мову про концептуалізацію агентності в ANT, неможливо залишити без розгляду питання про те, які саме семіотичні поняття і у який саме спосіб Латур пропонує адаптувати для використання у соціологічних дослідженнях. Наш подальший розгляд буде зосереджено довкола таких понять як «нарратив», «актант/актор», «програма дії» та низки пов'язаних із ними концептів.

Структурна семіотика як інтелектуальний проект, що був започаткований на початку XX століття Фердинандом де Сосюром і набув популярності у Франції в другій половині XX століття, має своїм підґрунтям ідею про те, що мова існує як самостійна автономна царина, що займає проміжну позицію між об'єктивним світом природи та структурами людського суспільства. Цей «серединний» статус мови, як її розуміють структурні лінгвісти, почасти став запорукою того, що семіотика зробила перші кроки за межі опозиції натуралізму та соціального контексту. За словами Брюно Латура, мета будь-якої семіотичної філософії полягає у тому, щоб «перетворити дискурс із прозорого провідника, що встановлює контакт людського суб'єкта з природнім світом, в посередника, що не залежить ані від природи, ані

від суспільства» [Латур 2006, с. 129]. Подібне уявлення про мову, як про замкнену на себе саму самостійну область, не давало можливості ділити представлених в дискурсі дієвих персонажів на два окремих порядки – об'єкти природи та людських суб'єктів, що радикально різняться між собою. Це підбивало дослідників знакових систем концентруватися на внутрішній організації дискурсу, зокрема на тих «діячах», котрі задають базові сюжетні напруження всередині розповіді. Саме встановлення внутрішніх взаємозв'язків між персонажами міфологічних наративів та чарівних казок дало можливість таким дослідникам як Клод Леві-Строс або Володимир Пропп виходити на структуралістські інтерпретації колективних символічних уявлень.

Але визначальний вплив на Брюно Латура, а в подальшому і на його колег, здійснив А. Ж. Греймас. Греймас був одним із тих лінгвістів, що, починаючи з 1950-х років, намагалися виробити строгий теоретичний інструментарій для аналізу мови і тексту. Здебільшого такий аналіз звершувався за допомогою послідовного зведення тексту до обмеженої кількості ключових функціональних складових. Увага до цих складових дозволяла не вдаватися до міркувань про авторський задум (тим більше, що далеко не кожен значимий наратив має індивідуального автора) та давала можливість аналізувати конкретний наратив окремо від «суспільного контексту», в якому він продукується. Тобто перевага надавалася аналізу дискурсу як автономної області, що має свою власну внутрішню організацію. Як і його колеги, Греймас розрізняв синтагматичну та парадигмальну перспективи аналізу наративів, стверджуючи, що за будь-якою сюжетною лінією приховується своя структурна логіка. Така аналітика здебільшого вибудовувалася через декомпозицію розгорнутих змістовних мовних одиниць (лексем) на елементарні смислові одиниці (семи), котрі складають одну зі сторін в базових бінарних опозиціях наративу (наприклад, «хлопчик-дівчинка», де «хлопчик» представляє першу

сему всередині цієї пари, а «дівчинка» – другу) [Греймас 2004, с. 31]. Але структурні складові мови для Греймаса актуалізуються виключно в порядку комунікації [Ibid, с. 42], тому його семіотика значною мірою являє собою наратологію. Уважне ставлення до наративів є однією із ключових настанов, що були успадковані представниками АНТ у Греймаса, тому є сенс зупинитися на цій темі докладніше.

Наратив як ключовий фокус уваги АНТ

З точки зору Паризької школи семіотики, не будь-яке висловлювання може стати предметом наратології, оскільки не будь-яка послідовність знаків є наративом. Наприклад, перелік компонентів, що входять до складу мийного засобу або диференційне рівняння в математиці мають низькі шанси бути витлумачені в наративному ключі. Наратив завжди організований як розповідь, де діють та проходять випробування дієві особи. Відтак, щоб лінгвістичне висловлювання стало наративом, воно повинно відповідати низці критеріїв. Теорія Греймаса значною мірою є узагальненням ідей Володимира Проппа, котрий описав у своїх роботах понад тридцять функцій, що організують наратив чарівної казки. Греймас узагальнив цю типологію у більш лаконічній схемі, котра виглядає наступним чином. Суб'єкт відчуває брак або надлишок об'єкта (у чарівних казках чи міфах цей стан нерідко є наслідком дій антигероя). Суб'єкт вступає у домовленість із помічником, котрий береться виправити цей небажаний стан. Помічник ставить перед суб'єктом завдання і, як правило, санкціонує результати його дій. Крім того, він володіє певними компетенціями (знанням, бажанням, обов'язком або вмінням), котрі він передає суб'єкту і котрі впливають на його подальшу активність [Høstaker 2005, p. 11].

Ключове напруження, що перетворює висловлювання в наратив, полягає саме у проблемних відносинах між суб'єктом і об'єктом, що

мають бути виправленні в ході розгортання наративу. Тому мінімальна одиниця наративу повинна включати короткий сюжет про трансформацію відносин між ними. Так, наприклад, вислів «Марія вкоротила волосся» позначає перехід Марії (суб'єкта) від стану А («довге волосся») до стану Б («вкорочене волосся») за допомогою конкретної дії. Як зазначає Роар Хостакер, у наратології Греймаса, відносини між суб'єктом і об'єктом в тексті можуть набувати двох форм: висловлюваннях про стан і висловлюваннях про дію [Ibid]. В теоретичному плані ці два різновиди висловлювань відповідають за фіксацію дескрипції та трансформації. В процесі розгортання наративу окремі висловлювання формують логічну послідовність і між ними формується свій порядок відносин. Якщо у цих відносинах одне висловлювання входить у інше висловлювання як його об'єкт, то ми маємо справу із *відносинами модальності*. Так, у виразі «Марії закортіло змінити свій стиль і вона вкоротила волосся» твердження про дію Марії існує в модальності першого твердження, котре позначає її стан. Коли твердження про стан створює модальність для твердження про дію, то така дискурсивна одиниця називається «нарративним звершенням» (narrative performance). Звершення вказує на те, що дія всередині наративу має доконаний характер.

Зазначимо, що для Латура та його колег уявлення про досягнутий (перформативний) характер суспільних відносин є однією із ключових позицій [Strum and Latour 1987, p. 785]. Однак в даному контексті важливо, що самому нарративному звершенню передує певний стан суб'єкта. Для позначення цього стану семіотики використовують поняття «компетенції», вказуючи тим самим на умови, котрі уможливають звершення дії. За словами Хостакера, поняття «компетенції» може вживатися в чотирьох значеннях: *знання, бажання, обов'язку або спроможності* [Греймас 2007, с. 54]. У різних випадках передумовою дії може виступати знання про об'єкт,

спрямоване на нього бажання, обов'язок вчинити так або інакше чи проста спроможність це зробити. Ці компетенції не є прямими альтернативами одна одній, вони можуть створювати модальність дії всередині наративу одночасно або чергуватися в процесі його розгортання. Цікаво, що у схематиці Латура, особливо у його дослідженнях в царині соціології науки, компетенції акторів нерідко приписуються їм ретроспективно, тобто за підсумком здійснених ними звершень. Наприклад, лабораторні вчені у своїх наративах починають приписувати певній речовині конкретну властивість лише за підсумками тих випробувань, котрі дана речовина пройшла в ході експерименту [Latour, 1986]. В цьому плані компетенція є наслідком звершень, а не навпаки.

Крім цього, слід зазначити, що відносини між суб'єктом і об'єктом всередині висловлювання тут слід розуміти у лінгвістичному, а не гносеологічному сенсі. З точки зору семіотики йдеться радше про граматику висловлювання, ніж про онтологічну підпорядкованість об'єкта висловлювання суб'єкту. І перший і другий однаково можуть виступати всередині наративу як дієві особи, тобто як сили, що здійснюють суттєвий внесок у розгортання наративу. Греймас навіть визначає наративне висловлювання як «відносини між акторами, котрі його складають» [Greimas 1987, p. 107]. Суб'єкт не завжди є людиною або живою істотою, а об'єкт не завжди позначає просту матеріальну річ. У вислові «нова зачіска Марії привертає увагу людей» суб'єктом висловлювання є зачіска, а об'єктом – людська увага. Це важливо брати до уваги, оскільки онтологічне тлумачення цього розрізнення суперечило б тому, що представники акторно-мережевої теорії називають «принципом узагальненої симетрії». Як ми побачимо далі, представники ANT не лише послідовно уникають суб'єкт-об'єктного дуалізму в своїх інтерпретаціях, але і приходять до висновку про те, що

агентність об'єктів повинна стати предметом уваги не лише семіотиків, але й соціологів.

Підвищена уважність до наративів, з якими доводиться мати справу соціологу, є однією із ключових методологічних настанов ANT. Слід згадати хоча б ту роль, яку Латур та його колеги відводять модальності висловлювань у науковій комунікації [Latour 1977, Latour 1986a, Latour 1986b, Law 1986a, Law 1986b, Латур 2013, с. 47–59]. Однак соціолог, як правило, не може мати справу з одним єдиним внутрішньо узгодженим наративом, на відміну від семіотика, що має справу з чарівними казками або міфами. Соціологу доводиться починати дослідження із цілого виру дискурсивних і практичних суперечностей. Тому, зокрема, Латур стверджує, що завдання будь-якого професійного емпіричного дослідження полягає у тому, щоб «дати акторам розгорнути весь діапазон суперечностей, в який вони занурені. Ми ніби говоримо акторам: “Ми не збираємося вас муштрувати і приводити вас у відповідність своїм категоріям; ми дамо вам можливість розгорнути свої власні світи і тільки потім попросимо пояснити, як ви у них поселилися”. Задачу визначення й впорядкування соціального потрібно залишити самим акторам» [Latour 2005, р. 23].

Тому будь-яке емпіричне ANT-дослідження має починатися з детального картографування ключових наративів, що продукуються акторами, залученими в проблемну ситуацію. Кожен із цих наративів необхідно піддавати ретельному аналізу за допомогою семіотичного інструментарію. Тут необхідно зауважити, що соціолог є не стороннім спостерігачем, що дивиться на досліджувані реалії з-гори, а радше одним із акторів, включених у проблемну ситуацію. Якщо йдеться не про пряму комунікацію із досліджуваними акторами (наприклад, в процесі інтерв'ю), а про фіксацію повсякденних практик в ході спостереження, результатом такої «польової роботи» все-одно стане наратив, створений самим соціологом. Тому досвід автоетнографії та

методика побудови тексту самим дослідником набуває тут неабиякої ваги. Ведучи мову про критерії побудови дослідницьких звітів Латур, до прикладу, керується гаслом: «Ми пишемо тексти, а не визираємо з вікна» [Ibid: p. 122], акцентуючи увагу на тому, що емпірична робота дослідника полягає не у спогляданні, а в продукуванні записів, котрі згодом систематизуються й узагальнюються у інших записах і подаються у формі звіту або наукової статті чи книги, котрі цілком підлягають нарративному аналізу, подібно до тих висловлювань, які продукують інші учасники ситуації. В цьому плані взаємодія дослідника із «живим соціальним світом» завжди парадоксальним чином виявляється текстоцентричною. Тому, зокрема, Латур стверджує, що результатом якісного ANT-дослідження є «нарратив [...], в якому усі актори щось роблять, а не сидять без діла. [...] Згідно з нашим баченням соціології, текст – це випробування, що демонструє, наскільки багато акторів автор спроможний розглянути як посередників і наскільки глибоко він чи вона здатні заторкнутися соціально» [Ibid: p. 128-129]. Аналогічну думку висловлює і Джон Ло, коли стверджує, що замість того, аби пояснювати поведінку акторів через загальні схеми, ANT радше «розповідає історії про те, “як” між ними укладаються чи розкладаються відносини. Будучи однією з кількох форм матеріальної семіотики, ANT краще розглядати як набір інструментів, щоб розповідати цікаві історії про ці відносини та самим втручатися в них» [Law, 2009: p. 142].

Аналіз взаємодій та суперечностей, що виникають між діями та нарративами різних акторів, нерідко має своїм підсумком побудову тексту, котрий, своєю чергою, цілком може бути представлений у вигляді нарративної схеми. Завдяки інструментарію, котрий пропонує греймасівська семіотика, всередині такого нарративу в якості дієвих персон, тобто акторів/актантів, цілком можуть діяти як люди так і нелюдські учасники ситуації. У випадку семіотичного аналізу

міфологічних наративів це можуть бути сили природи, вигадані персонажі, чарівні палички і т. п., а у випадку соціологічного звіту – люди, мікроби, гормони, технічні інструменти, комп'ютерні програми тощо. «Ось чому ANT запозичила із наративних теорій, хоча й не всі їхні аргументи й жаргон, але їхнє уміння вільно рухатися. [...] Тільки завдяки своїм тісним зв'язкам з літературою соціологи ANT зуміли стати менш здеревілими, менш твердолобими й менш незграбними у своєму розумінні того, які сили населяють світ» [Latour, 2005: p. 55].

Зв'язки соціологів ANT з літературою виражаються в специфічній формі побудови звітів і статей, які часто зображають історію певного кейсу в динаміці – послідовність подій, звершень, рішень в результаті яких першопочаткова ситуація трансформується. Для прикладу можна розглянути хрестоматійний випадок із дослідження Мішеля Калона, присвяченого аналізу ситуації з виловом морських гребінців у бухті Сен-Бріє на північно-західному узбережжі Франції в 1970-ті роки [Каллон, 2017]. Йдеться про скорочення популяції морських гребінців, яке викликало занепокоєння у трьох французьких вчених-біологів. Вони нещодавно повернулися з фахової конференції в Японії, де дізналися про технологію вирощування гребінців у спеціальних контейнерах, що поміщуються під воду на узбережжі. Щоби впровадити цю технологію на батьківщині, їм довелося взяти на себе роль посередників між кількома групами акторів – місцевими рибалками, іншими вченими-біологами та самими гребінцями. Автор описує чотири етапи, в ході яких ці вчені нав'язують усім сторонам власне бачення ситуації: 1) проблематизація, 2) пробудження інтересу, 3) залучення, 4) мобілізація. Спершу їм, як посередникам, вдалося довести сторонам існування проблеми, потім переконати їх, що збереження популяції гребінців відповідає їхнім довгостроковим інтересам, а згодом переконати їх здійснювати певні дії та координувати їх із діями інших сторін. Важливо, що розповідь Калона

вибудована у відповідності до принципу узагальненої симетрії – люди й не-людські учасники ситуації описуються за допомогою однакових понять (як-от «інтерес», «дія», «переклад (трансляція)»), гребінці є не просто об'єктами маніпуляції вчених. Навпаки, вони звершують певні дії (чіпляються або ні до поверхні контейнера) в залежності від низки обставин (сила течії, матеріал і структура контейнера тощо). В результаті координації дій усіх сторін (коли вчені будують контейнер, гребінці чіпляються до нього, а рибалки утримуються від традиційних методів вилову) трьом морським біологам вдалося досягти тимчасового успіху в штучному вирощуванні гребінців. У цьому дослідженні Калон описав історію взаємодії між групами гетерогенних акторів, пояснюючи, які кроки призвели до появи союзу між гетерогенними акторами в рамках роботи над спільним завданням – збереженням популяції гребінців. Цей наратив має як синтагматичний, так і парадигмальний виміри, та є взірцевим прикладом використання інструментів семіотики Греймаса при аналізі складних соціальних взаємодій між людьми та іншими учасниками суспільного життя.

Актори й актанти як агенти дії

Вище ми коротко розкрили, яким чином розуміє наративи семіотика Греймаса, і яким чином ці уявлення інтегровані в пізнавальні стратегії ANT. Якщо саме поняття наративу не надто часто фігурує у дискурсі представників акторно-мережевої теорії, хоча всі вони так чи інакше зосереджуються на аналізі й виробництві наративів, то такі терміни як «актор» та «актант» зустрічаються майже в усіх текстах означених авторів. Ці поняття є прямим запозиченням із греймасівської семіотики, і тому, щоб зрозуміти як вони працюють в ANT, необхідно встановити те значення, в якому ці поняття вживаються у лінгвістиці.

Греймас відштовхується від тези про те, що «нарративним структурам властиві риси, що є досить повторюваними, ця повторюваність дозволяє виявляти доволі чіткі регулярності, і ці регулярності дозволяють вибудовувати нарративну граматику. [...] дана граMATика складається із невеликої кількості принципів структурної організації нарративних одиниць і доповнюється правилами їх поєднання та функціонування, котрі призводять до появи нарративних об'єктів» [цит. за Beetz, 2013: p. 7].

Стійкі нарративні одиниці, про котрі тут іде мова, Греймас називає актантами. Будь-яке мінімальне нарративне висловлювання потребує щонайменше наявності суб'єкта і об'єкта, а також загального визначення відносин між ними. Це і є елементарна актантна структура. Однак, крім них в цю структуру регулярно входять також і такі актанти, як відправник, отримувач, опонент та помічник. Актантна структура фіксує загальний синхронічний зріз висловлювання, в той час як в діахронічному вимірі коло «здіяних осіб» у нарративі може бути ширшим. Саме тому Греймас вводить розрізнення між актантами і акторами, де перші постають як компоненти нарративного синтаксису, а другі – як персонажі конкретного висловлювання, що репрезентують актантні функції в прямому акті комунікації. Таким чином, для Греймаса розрізнення між актантами і акторами слідує із розрізнення парадигмальної та синтагматичної перспектив лінгвістичного аналізу. Як стверджує автор, актант може бути представлений в дискурсі кількома окремими акторами, але і зворотній стан справ є цілком можливим. Якщо казати простіше, то актор – це актант, що представлений в тексті якимось конкретним персонажем, істотою або об'єктом, що має виразні індивідуальні риси та, як правило, персональне ім'я або назву. Так, Йоханес Бітц наводить хрестоматійний приклад: «король (відправник) викликає свого найхоробрішого лицаря (суб'єкт), озброєного чарівним мечем (помічник), щоб той приніс

свободу (об'єкт) його дочці (отримувач), котру тримає в полоні злий чаклун (опонент)» [Beetz 2013, p. 7]. В даному випадку кожен із шести актантів представлений одним єдиним актором. Однак, якби лицаря споряджали на звершення король і королева разом, то одного актанта (відправника) в дискурсивному плані представляло би два актори. Якби ж король наказав сам собі врятувати свою доньку, то єдиний актор репрезентував би двох різних актантів (відправника та суб'єкта).

Крім того, зазначимо, що всередині такого наративу немає принципової різниці між тим, як розподілені ролі між людськими та не-людськими учасниками ситуації, кожен актант може бути представлений як реальними, так і вигаданими персонажами, чи навіть неживими об'єктами. З точки зору семіотики, між виразами «Едип зрозумів, як розгадати загадку Сфінкса» та «Дюркгейм зрозумів, в чому полягає причина росту кількості самогубств» немає принципової різниці, оскільки актантна структура даного наративного висловлювання (відносини між суб'єктом і об'єктом) будуть ідентичними, хоча актори будуть принципово різними. Ці приклади унаочнюють пояснювальну потужність даного аналітичного інструментарію, оскільки один і той самий набір понять може бути використаний для аналізу самих різних наративів: від чарівних казок до наукових текстів.

Представники акторно-мережевої теорії запозичують означену вище термінологію, хоча вживають її не так систематично, оскільки суттєво зміщують її значення. Так, у згаданому вище «Короткому словнику» Латур та Акріш дають наступне визначення: «актант – це те, що діє, або зміщує дію; саму ж дію ми визначаємо через перелік звершень, виконаних у ході випробувань, із цих звершень виводяться перелік компетенцій, котрі приписуються актанту; температура плавлення металу є випробуванням, через яке визначається сила сплаву; банкрутство компанії є випробуванням, котре визначає довіру

її партнерів; актор – це актант, наділений характером (як правило, антропоморфним)» [Akrich and Latour, 1992: p. 259]. В іншому тексті Латур проводить розмежування між акторами й актантами наступним чином: «акторами я називаю те, що вносить розрізнення, а актантами – акторів, котрі ще не набули особистісних рис» або «актант вказує на те, що діє, актор – на те, що постає як носій цієї дії» [Latour 2005, p. 71]. Ми бачимо, що в загальних рисах ці визначення відтворюють описану вище семіотичну схематику: актори – це персоналізація актантів.

Однак існує принципова відмінність між тим, як цими поняттями користуються семіотики-структуралісти і представники ANT. По-перше, Латур і його колеги відмовляються інтерпретувати їх у суто лінгвістичному ключі. Для них актори й актанти є не лише елементами наративної граматики, але і реальними дієвими учасниками соціального життя. Наука (в тому числі й соціологія) існує в режимі виробництва записів та організації цих записів у наративи, і про поведінку акторів/актантів вона дізнається переважно із текстів (байдуже, чи йдеться про відповіді респондентів, книжки й статті колег або дослідницькі звіти). Але її цікавить і те, щоб ці тексти видавалися залученим у їх виробництво учасникам (тобто респондентам й інформантам) реалістичними та достовірними. З огляду на це, актори/актанти, про які веде мову соціологія, завжди занурені в життєві обставини. Тому і сама семіотика стає для акторно-мережєвих теоретиків чимось більшим, ніж інструментом для аналізу текстів. Саме тому Латур та Акріш пишуть, що «семіотика – це вивчення того, як побудоване значення, однак слово “значення” береться тут в його першопочатковому нетекстуальному та нелінгвістичному тлумаченні; як одна привілейована траєкторія вибудовується із нескінченної кількості можливостей; в цьому сенсі семіотика є вивченням того, як вибудовується порядок або прокладається шлях, і може стосуватися обставин, машин, тіл, мов програмування так само як і текстів» [Akrich

and Latour, 1992: p. 259]. Тому актантний аналіз в ANT є не лише аналізом текстів, але і аналізом соціальної реальності як такої.

По-друге, ANT не обмежує список актантів, котрі населяють соціальний світ і можуть розглядатися як учасники суспільного життя. Якщо для семіотики Греймаса існував чітко визначений набір актантів (суб'єкт, об'єкт, відправник, отримувач, помічник, опонент), то для Латура та його колег граматика соціальної реальності виявляється значно різноманітнішою. Базовий методологічний принцип, котрий Латур сформулював для себе ще в середині 1980-х років, має назву «іредукціонізму» [Латур, 2015] і в найзагальнішому вигляді він формулюється через відмову зводити складні та внутрішньо суперечливі реалії до заздалегідь заготованого набору пояснювальних схем. Однак сама методика семіотичного аналізу, котра дозволяє побачити, як розгортаються події, як актори укладають союзи одне з одним, зміщують наміри одне одного, або чинять одне одному протидію, в ANT цілком успадковується. В даному контексті статус діяча приписується тому чи іншому компоненту ситуації не за принципом видової належності, як у класичних соціологічних теоріях, а постфактум: лише після того, як було встановлено, що даний компонент вносить суттєвий вклад у перебіг подій, він може розглядатися як актант/актор.

Проекція принципів семіотики в онтологічну площину мала у випадку ANT низку важливих наслідків. Класична семіотика виходила з аналізу тих відносин, що формуються всередині так званого семантичного трикутника, тобто стосунків між знаковою формою, змістом і референтом. В пізнавальному плані така настанова із необхідністю передбачала автономізацію мови як самостійного предмету аналізу та її відмежування від «об'єктивної реальності природи» з одного боку, та від «(інтер)суб'єктивної реальності людини» з іншого [Латур, 2006: с. 129]. Тому класична семіотика

займається вивченням феноменів знаку і значення, виносячи за дужки матеріальні й соціальні аспекти цих відносин. Саме це прагнення очистити дискурс від матеріальних і соціальних домішок сприймається в ANT як проблема. Тому Джон Ло, Вікі Сінглтон, Анмарі Мол, Дона Гаравей та інші дослідниці й дослідники ведуть мову про «матеріальну семіотику» [Law, 2009; Haraway, 1990], комплексне вивчення «соціально-матеріальних практик» [Law and Singleton, 2000] та «онтологічні політики» [Mol, 1999]. Латур, своєю чергою, стверджує, що актанти, з якими має справу дослідник, «є реальними, дискурсивними та соціальними водночас. Вони належать природі, колективу і дискурсу. Якщо автономізувати дискурс, залишивши природу епістемологам, а суспільство – соціологам, то неможливо буде поєднати усі ці три ресурси. [...] Якщо вони утримуються на відстані одне від одного [...], вони формують жахливий образ модерного світу: абсолютно вихолощені природа і техніка, суспільство, що складається тільки з [...] ілюзій; дискурс, що конституюється тільки ефектами смислу, у відриві від всього іншого» [Латур, 2006: с. 131].

Таким чином, в ANT в якості методологічного принципу діє відмова від того, щоб заздалегідь ділити світ на окремі субрегіони, кожен з яких керується власною внутрішньою логікою. Натомість, будь-яке явище пропонується аналізувати, беручи до уваги його матеріальні, смислові й соціальні ефекти водночас. Таким чином, актори й актанти, котрі постають як провідники агентності, повинні братися до уваги в усій свої повноті.

Категорія «не-людей», котру в якості технічного терміну постійно використовують представники ANT, має за мету зробити видимим той вклад, котрий здійснюють у соціальне життя ці актанти. Саме слово «не-люди» («nonhumans») семантично сформоване як опозиція до звичного розуміння акторів як людських суб'єктів. Нерідко, коли йдеться про включення «не-людей» у поле соціологічної уваги, мова

заходить про таку дисципліну як «соціологія речей» [Вахштайн, 2006]. Тим не менш, в ANT поняття «nonhumans» об'єднує не тільки природні та технологічні об'єкти, воно стосується в тому числі і, наприклад, персонажів кінофільмів, комп'ютерних програм, наукових аргументів, хвороб та усього іншого, що визначається як актор самими учасниками взаємодії. Так, наприклад, у виразі «СНІД вбив його» хвороба постає як значимий соціальний агент, що чинить вирішальний вплив на перебіг подій. Інший важливий момент полягає у тому, що для представників ANT актори/актанти «ніколи не реалізують курс дій самотужки» [Latour, 2005: p. 44]. Вони завжди набувають значимості лише вступаючи в союзи та протидіючи іншим акторам. Семіотичні поняття дають можливість описувати те, як у перебігу подій беруть участь людські та не-людські агенти, встановлювати їхні взаємозв'язки, але не ставити при цьому питання про першоджерело дії, ключові інстанції, що їх ініціюють. Дія виявляється розпорошеною між всіма значимими учасниками ситуації.

Вище ми зверталися до тексту Мішеля Калона, присвяченого взаємодії між вченими-біологами, рибалками та морськими гребінцями, котрі, за посередництва кількох збентежених науковців, почали координувати свою діяльність в рамках виконання спільної задачі [Каллон, 2017]. Здатність та схильність морських гребінців прикріплюватися до стінок контейнера, котрий захищав би їх від хижаків, рибалок і сильних течій, виявилася ключовим чинником у процесі формування альянсу між згаданими сторонами. Відтак усі зацікавлені учасники ситуації докладали зусиль, аби заохотити чи змусити цих двостулкових молюсків оселятися в штучному, але більш безпечному житлі. Від поведінки не-людських акторів залежала спільна доля усього проекту. Це один із прикладів, коли семіотичне поняття актора стало в нагоді – соціолог взявся етнографічно описувати взаємостосунки між людьми і не-людьми, керуючись принципом узагальненої симетрії.

Тут доречно буде згадати й інше дослідження, присвячене ролі матеріальних артефактів як засобів реалізації віддаленого контролю (long-distance control). Йдеться про низку публікацій ще одного представника ANТ Джона Ло, присвячених чиннику військового флоту у формуванні португальської колоніальної імперії XV–XVI століття [Law, 1984; 1987a; 1987b; 2002;]. Ло стверджує, що запорукою успіху португальської колонізації в Індії, Африці та Америці стала унікальна акторна мережа, яка поєднувала три якісно відмінні типи акторів – матеріальні прилади, документи та натренованих людей. На думку автора, «контроль на далекій відстані залежить від створення мережі пасивних агентів (як людей, так і не-людей), що уможлиблює рух посланців між центром і периферією так, щоби підтримувалась стійкість, сила і лояльність» [Law 1984, р. 234]. У випадку португальського флоту йдеться про поєднання особливої конструкції корабля, новітніх засобів навігації та підготовлених моряків. Ло акцентує роль матеріальних об'єктів, як важливих посередників імперської експансії. Оскільки типові кораблі, які долали великі відстані у внутрішніх та зовнішніх водах європейського континенту, були торговельними суднами, їхні місткі та безпечні конструкції давали переваги при довгих подорожах океаном, адже могли перевозити достатню кількість харчів та були захищені від абордажу. Поєднання великих чотирикутних і невеликих трикутних парусів гарантували достатню швидкість та маневреність, тобто, як стверджує Ло, «завдяки належному вітрильному оснащенню, керуванню та робочій силі португальці включили попутні вітри в свій колонізаційний поступ на власних умовах і тим самим збільшили розмір оболонки, всередині якої судна могли рухатися і підтримувати свою цілісність» [Ibid, р. 239]. Фактично, за твердженням автора, вітрила виявилися матеріальними посередниками, які, завдяки своїм фізичним властивостям, перетворили вітер в союзника, тобто зробили частиною мережі

португальської експансії. Логіка актантного аналізу в цьому випадку наочно відтворена при аналізі матеріальних сил та обставин, де вітер, вітрила й корабель описані як важливі учасники піднесення Португалії.

Інша група актантів, про які говорить автор – це документи, якими користувалися мореплавці для навігації. У внутрішніх морях використовували переважно карти, а на зовнішньому контурі Європи – навігаційні книжки з текстовими описами прибережних ландшафтів (ця розбіжність була зумовлена кліматичними обставинами). Але для далеких морських мандрівок жоден із цих методів не був задовільним і їх доповнили приладами для орієнтування по небесним тілам – астролябією та квадрантом (згодом секстантом), а також документаційним супроводом, який стандартизував їхнє використання. Карти, текстові описи місцевості, астрономічні таблиці, інструкції з використання приладів та інші документи є меншими копіями, або, радше, «перекладами» великих комплексів фізичних об'єктів, котрі частково відтворюють їхню структуру, але, при цьому, вони мобільні та позбавлені зайвих подробиць, їх можна брати з собою на корабель і використовувати при кожній нагоді. Вони теж є актантами, адже вони фізично зберігають та демонструють важливі свідчення, завдяки яким корабель може не збиватися з курсу, а їхня втрата є не менш загрозливою, ніж шторм або напад піратів.

Цікаво, що автор, знову ж, у відповідності до принципу узагальненої симетрії, описує людську участь в цих процесах у тих самих категоріях, як і участь технічних приладів і документів. Команда мореплавців повинна мати належні фізичні властивості й уміти швидко та злагоджено виконувати послідовності дій, тобто бути натренованими й компетентними. Тому Ло говорить про них як про «пасивних агентів» португальської колонізації, котрі, подібно до матеріальних приладів та документів, є посередниками «віддаленого контролю» центру за периферією. Так адаптований семіотичний інструментарій дає

можливість унаочнити зв'язок між успіхом дії на далекій відстані та здатністю зацікавлених сторін організувати та підтримувати стійкі альянси між різними групами актантів (людьми і не-людьми).

Програми дій та випробовування сил

В семіотиці Греймаса однією із визначальних рис наративу є його внутрішня динаміка, котра забезпечується тим, що актори, про яких ідеться в тексті, проходять випробування та слідуєть за певною сюжетною логікою, котра має назву «наративної програми». Як правило, ця програма розгортається у три етапи, кожен з яких пов'язаний зі своїм випробуванням: 1) спершу герой наративу (суб'єкт) в ході початкових звершень отримує спроможність або знання того, як розв'язати проблему в стосунках із об'єктом; 2) згодом, в ході вирішального випробування, герой розв'язує її та отримує значимий об'єкт (або позбавляється його); 3) герой проходить фінальне випробування, внаслідок якого отримує визнання як той, хто розв'язав цю проблему [Beetz 2013, p. 10].

В онтології ANT актори також набувають або втрачають значимості за підсумками проходження випробувань, котрі іще називають *випробовуванням сил* [Латур 2015, с. 221]. Це поняття вказує на динамічний характер взаємодії між акторами, підкреслюючи мінливість її учасників, здатність змінювати траєкторії руху, функції та наміри одне одного. Крім того, воно робить акцент на суперечності інтенцій акторів, котрі завжди можуть продукувати непередбачувані наслідки одне для одного. Це значить, що в конкретній дослідницькій ситуації ми не можемо заздалегідь стверджувати, які актори є впливовими, а які ні. Подібний перелік повинен з'явитися у результаті дослідження, а не на етапі його планування. По-друге, актори, котрі набувають сили, вступаючи в союзи та транслуючи інтереси інших акторів, можуть цю силу втратити, тобто процес випробовування сил

передбачає рух в обидвох напрямках. Таким чином, потужність і впливовість акторів визначається не їхньою належністю до «мікро-» або «макрорівня» суспільства, де другі заздалегідь вважаються більш значимими, ніж перші, а їхнім реальним вкладом у конкретну соціальну ситуацію та здатністю діяти від імені багатьох інших акторів, витлумачуючи їхні інтереси в своїх власних термінах.

Випробовування сил є процесом розгортання й реалізації *програм дії*. Поняття «програма дії» є соціологічним еквівалентом згаданого вище семіотичного поняття наративної програми. Воно є одним із ключових в акторно-мережевій теорії, адже вказує на спрямованість поведінки того чи іншого актанта. Латур визначає програму дії як «послідовність цілей, кроків та намірів, котрі певний агент може викласти у вигляді історії» [Latour, 1999: p. 178]. Зауважимо, що автор сам робить акцент на наративному характері програми дії та пов'язує її зі здатністю діяча розповідати про перебіг подій, що під силу далеко не кожному актору. Якщо співвідносити це поняття з класичними теоріями агентності, то його можна сприймати як еквівалент смислового супроводу дії (наприклад, «мотив для того, щоб» Щюца або поняття «цілі» у Парсонса). Латур і Акріш пояснюють відмінність між семіотичним та соціологічним розумінням програми дії у такий спосіб: «Це поняття є узагальненням поняття наративної програми, яким користуються для опису текстів, але має ключову відмінність – будь-яка складова дії може бути зміщена в неочікуваному напрямку. Якщо Маргарита говорить Фаусту “Йди в пекло!”, я переміщуюсь в інше місце, але всередині того самого наративного світу, не покидаючи його. Але якщо я кажу читачеві “перейдіть на сторінку 768”, я покидаю наратив, так би мовити, буквально, оскільки тепер я очікую, що справжній тілесний читач виконає цю дію» [Akrich and Latour, 1992: p. 260]. Тож під програмою дії в акторно-мережевій теорії розуміють послідовність кроків по досягненню певної цілі, котра

змінюється і зміщується мірою її реалізації. Ці зміни й зміщення відбуваються внаслідок того, що інші актори реалізують свої програми («антипрограми»), вступають в союзи, чинять опір або укладають угоди і компроміси. Задля врахування усіх цих обставин у АНТ використовуються також низка похідних понять:

- *Антипрограми* – це «усі програми дій актантів, що конфліктують із програмою, обраною як точка відліку при аналізі. Що є програмою, а що антипрограмою залежить від точки зору спостерігача» [Ibid: p. 261].
- *Сценарій* або «скрипт» (*script*¹²) – конкретний спосіб або алгоритм реалізації програми дії, який може існувати у вигляді інструкції, або ж бути закладеним у саму структуру об'єкта: «наприклад, важкі дармовиси на готельних ключах можна розшифрувати (*de-script*) так – НЕ ЗАБУДЬТЕ ПОВЕРНУТИ КЛЮЧІ НАЗАД НА СТІЙКУ РЕЄСТРАЦІЇ» [Ibid]. Скрипт або сценарій – це результат перекладу характеристик та способів взаємодії з об'єктом у наративну форму.
- *Припис* або «аффорданс» – те, що певний об'єкт дозволяє, забороняє або підбиває актантів робити із собою завдяки своїм матеріальним і формальним властивостям [Ibid].
- *Обхід* (*detour*) – послідовність альтернативних кроків, до яких вдаються актори задля реалізації програми дії після невдалої спроби. Зазвичай обхід передбачає залучення додаткових акантів [Latour, 1999: p. 181].

¹² В англійській мові спільний корінь «script» дозволяє також користуватись такими словами як «description», «inscription», «prescription», «proscription» та низкою інших споріднених термінів, підкреслюючи різні нюанси взаємодії між актантами.

- *Субпрограми* – додаткові дії, які актору доводиться попутно звершити задля повторної спроби реалізувати програму дії в результаті обходу.

Звернімося для прикладу до одного із текстів Брюно Латура, присвяченого незвичайному технічному об'єкту – берлінському ключу з двома лезами [Latour, 1991a]. Йдеться про реальний ключ, який потрапив Латуру в руки під час перебування в Берліні на початку 1990-х років. Він мав незвичайну форму – на відміну від класичного ключа, який складається з леза, котре вставляється в замкову щілину, і ручки, котра дозволяє його обертати, цей ключ складався з двох симетричних лез, з'єднаних спільною планкою. Для людини, яка вперше стикається з подібним об'єктом, вкрай складно зрозуміти його призначення, в той час як жителі Берліна широко використовували подібні прилади у повсякденному житті. Цей ключ відкривав і закривав замок на дверях у під'їзди та внутрішні двори багатоквартирних будинків. Замок на цих дверях також мав незвичайну форму – замість одного, він мав два отвори для леза ключа, які були розташовані на відстані 270 градусів одне від одного по осі обертання. Щоби потрапити додому в пізній час жителям цих будинків доводилося відкрити замок шляхом обертання на 270 градусів, протиснути ключ через отвір скрізь замок на інший бік дверей, зайти всередину і зачинити двері, потім взяти його за зовнішнє лезо і закрити замок зворотним поворотом ключа. Лише після цього вони здобували можливість дістати ключ із щілини – інакше він лишався міцно зафіксованим в замку, адже дістати його було можна лише із закритих дверей. Крім того, протягом дня консьєрж налаштовував замок у такий спосіб, що ключ не обертася у щілині взагалі, так, щоби двері постійно залишались відкритими [Ibid: p. 16].

Латур задається питанням: «Якщо ми називаємо “сценарій” приладу його “програмою дії”, то якою ж є програма дії такого ключа?».

За твердженням автора, його програму дії можна узагальнити в такому спонукальному наративі: «Будь ласка, закривайте за собою двері вночі, але ніколи не робіть цього вдень» [Ibid: p. 17]. Але якщо це прохання просто роздрукувати на папері та помістити на дверях, то його буде занадто просто не помітити або залишити без уваги. Тому з'явилися цей ключ і замок – вони примушують мешканців будинку виконувати цю програму значно ефективніше, ніж прості прохання. Їхня матеріальна конструкція (симетричні леза, канавки, подвійні щілини та ін.) змушують користувача, який хоче увійти всередину і отримати свій ключ назад, виконувати доволі складу послідовність дій. Оскільки двері закривають на ніч для того, щоб гарантувати безпеку, спокій і порядок, виявляється, що ключ і замок відіграють вирішальну роль в досягненні цієї мети. Соціальні відносини та моральні зобов'язання між сусідами опосередковуються технічним об'єктом, який змушує їх дотримуватися правил за рахунок своєї структури і матеріальних властивостей. Але цей об'єкт є не просто технічним засобом, він є також запорукою благополуччя мешканців, учасником соціальних відносин. Він забезпечує мешканців від розгортання антипрограм, спрямованих на те, щоб «анулювати, зруйнувати, підірвати, обійти програму дії. Злодій, що хоче вдертися через двері, представники протилежної статі, усі вони переслідують свої антипрограми, звісно, з точки зору консьєржа» [Ibid: p. 18]. Цей об'єкт є не просто втіленням дисциплінарних практик, він бере в них участь і формує ці практики, саме тому, за твердженням автора, «із простого знаряддя сталевий ключ набуває статусу посередника, соціального актора, агента, активної істоти» [Ibid: p. 19].

Цей приклад є ілюстрацією того, як організовані елементарні асоціації гетерогенних акторів, котрі в ANT також іменують «колективами» або «зібраннями». Різні актанти – люди, технічні прилади й інші матеріальні об'єкти формують стійкі комбінації, що

забезпечують реалізацію певної програми дії, протидіють розгортанню антипрограм і тим самим підтримують соціальний порядок.

Динаміку взаємодії між актантами представники ANT як правило ілюструють за допомогою схематичних зображень, котрі фіксують усі важливі зміни, які відбуваються в рамках певної акторної мережі в процесі розгортання і трансформації програми дії. Ця схема зазвичай є двовимірною: одна вісь вказує на синтагматичний, а інша – на парадигмальний виміри взаємодії (за правилами структурної семіотики). Парадигмальний вимір демонструє перелік альтернативних кроків, які дають можливість досягнути мети, на яку спрямована програма дії, в той час як синтагматичний вимір вказує на те, як, мірою реалізації цих кроків, носії антипрограм перетворюються на союзників, включених в реалізацію програми дії. Синтагматичний вимір опосередкований логічним оператором «І» («AND») та описується поняттям «асоціації», в той час як парадигмальний вимір опосередковується логічним оператором «АБО» («OR») та описується поняттям «заміщення/субституції» («substitution») [Latour, 1991b: p. 104]. Якщо парадигмальний вимір показує, як та чи інша конфігурація акторів сприяє успіху або провалу програми дії, то синтагматичний демонструє динаміку конкуренції програм і антипрограм.

Роботу даної схеми Латур демонструє на прикладі ще одного незвичайного технічного об'єкту. Йдеться про специфічний об'ємний і масивний дармовис, який у деяких готелях прикріплюють до ключів, котрими відвідувачі відкривають та закривають свої кімнати. Цей винахід був створений задля того, щоб змусити мешканців залишати перед виходом свої ключі на стійці реєстрації, оскільки за стінами готелю ключі часто губляться. Якщо розглянути послідовно кроки, які могли б знадобитися, аби змусити більшість мешканців залишати ключі, то вона могла б виглядати наступним чином. Спершу між менеджером і клієнтом є лише ключ. Коли ключі починають губитися,

клієнтів починають усно прохати залишати ключі. Згодом цю функцію делегують друкованим повідомленням. Коли стає зрозуміло, що друковані повідомлення працюють не надто ефективно, а деякі гості навіть не знають мови та не здатні їх прочитати, менеджер вдається до чергового обхідного маневру – звертається по допомогу до виробника дармовисів і, шляхом виконання цієї субпрограми, доповнює ключ масивним дармовисом і надійним кільцем, яке намертво з'єднає їх. Завдяки цьому клієнти починають залишати ключі значно частіше.

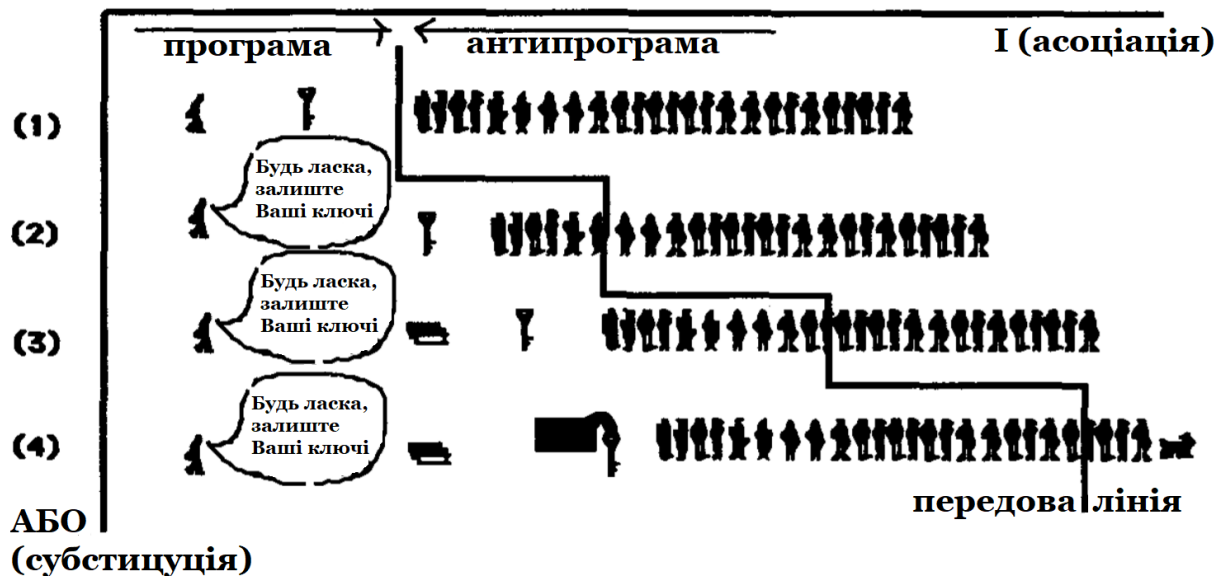

Рис. 1. Менеджер готелю послідовно доповнює ключі, усними повідомлення, письмовими оголошеннями та, нарешті, металевими дармовисами; щоразу він змінює ставлення деякої частини групи «клієнти готелю» [Ibid, p. 107].

Важливо, що кожен із описаних кроків трансформує першопочаткову програму дії та змінює самих акторів. Ключі у поєднанні з важким аксесуаром тепер не тільки відкривають двері, але і займають зайвий простір у кишенях гостей готелю. Гості тепер відчувають не лише моральне зобов'язання залишати ключі, але і вагу самих ключів, внаслідок чого постійно пам'ятають про це правило – у них самих з'являється бажання позбутися зайвого вантажу перед

виходом на вулицю. Матеріальні властивості технічного об'єкта здійснюють вирішальний внесок у дотримання дисципліни поміж клієнтів готелю. Стійкість соціального порядку знову ж гарантується не тільки внутрішніми правилами й розпорядком, які оголошуються гостям перед поселенням, але й технічними засобами.

Як можна інтегрувати розглянуті вище поняття в контекст класичних соціологічних теорій агентності? Для цього необхідно встановити концептуальну відповідність між ними та їхніми еквівалентами в традиційних соціологічних теоріях. Так, ми можемо говорити, що семіотичне поняття актора\актанта зі словника ANT є концептуальним відповідником поняття суб'єкта дії або агента. Разом із тим, воно передбачає, що активну участь в соціальному житті беруть не лише люди чи об'єднання людей, але і не-людські агенти.

Поняття «програми дії» в акторно-мережевій теорії вказує водночас на її смислову та практичну орієнтацію, а сама специфіка цього поняття, котре передбачає участь у розгортанні програм та антипрограм дії багатьох акторів\актантів одразу, розкриває її соціальний вимір (в теорії Вебера це описується як «орієнтація на іншого»). Поняття програми дії, як його тлумачать зокрема Брюно Латур і Меделен Акріш, передбачає своєрідну інтенційність дії, але, разом із тим, ця інтенційність описується не у категоріях мотиву, свідомого цілепокладання або проекту дії, а радше як сценарій дії або її загальна практична орієнтація, котра може бути узагальнена дослідником у вигляді певної наративної конструкції.

Саме поняття наративу, котре, як ми з'ясували, є доволі важливим для ANT, слугує способом окреслити дослідницьку перспективу, тобто врахувати укоріненість дослідника в поле, і, разом з тим, воно створює концептуальні підстави для використання семіотичного інструментарію в контексті аналізу агентності, оскільки задає

специфічну семіотичну рамку для сприйняття наукових звітів, де в якості дієвих осіб виступають як людські, так і нелюдські агенти. Агентність, таким чином, постає як спроможність колективу (чи асоціації) акторів шляхом об'єднання у єдину мережу реалізовувати програму дії. Саме тому агентність для представників ANT – це не властивість окремих суб'єктів, а радше досяжна риса всієї мережі.

1.2. Агентність як репрезентація: семіотичний та політичний виміри

Традиційне уявлення про агентність у сфері політики для соціальних наук завжди було нерозривно пов'язано з ідеєю представництва, як здатності політичних суб'єктів публічно говорити і діяти від імені та (або) за дорученням інших. Ці «інші» тим самим позбавляються можливості чи необхідності безпосередньо брати участь у прийнятті політичних рішень. Номінальне право та фактична спроможність одного актора публічно репрезентувати волю великої кількості інших акторів, таким чином, визнається критерієм його політичної впливовості, тобто мірилом влади. Відтак, будь-яка систематична реалізація влади нерозривно пов'язана із принципом представництва не меншою мірою, ніж із принципом організованого примусу. Політичне представництво, як може здатися на перший погляд, зовсім не є виключним надбанням сучасних представницьких демократій, а навпаки – це необхідна умова реалізації будь-яких регулярних владних відносин, оскільки актор набуває реальної впливовості лише заручившись підтримкою багатьох інших і будучи здатним діяти від їхнього імені. Класичне визначення політичної репрезентації подибуємо в «Левіафані» Томаса Гоббса *«Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну особу чи зібрання людей, які б їх представляли; щоб*

*кожна людина вважала себе довірительом усього, що носій загальної особи буде робити сам чи примусить робити інших»*¹³ [Гоббс, 2000: с. 187].

Відтак, агентність у її політичному вимірі, означає здатність одного (чи небагатьох) діяти від імені багатьох. Саму цю формулу можна розуміти досить по різному, проте, даний підрозділ ставить собі за мету розкриття тих важливих концептуальних висновків, котрі робить із цієї формули акторно-мережева теорія (ANT). Ця мета виявляє свою актуальність у зв'язку з тим, що розуміння агентності як політичної репрезентації, запропоноване представниками ANT, дозволяє по новому побачити природу соціальної дії та самого предмету соціологічного пізнання – соціальної реальності, полишаючи за дужками традиційні теоретичні розриви «мікро/макро», «дія/структура», «досвід/сенс» і т.д.

Якщо відштовхнутися від твердження про те, що агентність завжди може бути витлумачена як політична репрезентація, у тому сенсі, про який йшлося вище. Це означає, що ми визнаємо, що у будь-якій дії завжди міститься «щось політичне». А отже, провести субстанціональну межу між «сферою політики» та, скажімо, «сферою повсякдення» неможливо, вони не складають окремих онтологічних царин всередині суспільства. Будь-яка дія – це свого роду політична акція, відколи актор звершує певний вчинок, так би мовити, від імені (чи на прохання) інших, тобто виступаючи їх представником. Так,

¹³ Попри наведену тут сентенцію Гоббса, представництво далеко не завжди є результатом прямого делегування влади з боку більшості. Наприклад, право середньовічного монарха діяти «від імені Бога» делегувалося через посередництво Церкви. Таким чином, символічний статус монарха як «помазаника Божого» та його публічне визнання може бути достатньою смисловою підставою для концентрації максимуму політичної агентності в одних руках. Детальніше про це див. [Канторович, 2015].

наприклад, виклик лікаря у ситуації, коли хтось втрачає свідомість, є найелементарнішим і найзрозумілішим випадком подібного представництва, тобто дії від імені іншого у той час як цей інший позбавлений можливості говорити. А отже, певний мінімум «політичного» вже присутній в даній ситуації. Згодом, це зашироке визначення політики буде контекстуалізовано, але наразі необхідно зафіксувати, що для ANT політична дія не є якимось окремим типом агентності, а скоріше варто вести мову про різну міру виразності політичного характеру будь-якої агентності взагалі. Відтак політика проглядає усюди.

Починаючи з кінця 1960-х років, в першу чергу завдяки ідеям постструктуралістських мислителів, у соціальних науках відбувся своєрідний «зсув до політики», що подекуди супроводжувався і політизацією пізнавальних стратегій самої науки. Гасло «everything is political!» стало надихати не лише ліворадикальних політичних активістів та представниць феміністичного руху, але й академічних вчених, що призвичаїли цю тезу до наукового інструментарію. «Влада – повсюди, це множина силових відносин; вона завжди локальна і мінлива. Влада – це дія, що пронизує речі та знаходиться поміж них» [McLaren, 2002: р. 64]. Або, як описує цю настанову Мішель Фуко, «сказати, що “усе є політичним” значить визнати цю повсюдну присутність силових відносин, а також їхню іманентність політичному полю». Відтак, політика тепер не пов’язувалась виключно із централізованою реалізацією державної влади чи партійною боротьбою, а визнавалася своєрідним тлом будь-яких соціальних відносин, навіть безвідносно до опозиції публічного та приватного. Дисциплінарні практики, мікрофізика влади, репресивна машинерія повсякдення, патріархат та ще ряд концептів дозволили побачити політику та ієрархію там, де раніше ніхто не підозрював про їхню присутність.

Ключова проблема цієї «політологічної реконквісти» [Вахштайн, с. 6] полягала у тому, що дослідники, котрі займали таку позицію, намагалися максимально розширити коло політично релевантних тем, залишаючись при цьому в рамках класичного субстантивного уявлення про політику. Політику і надалі сприймали як впорядковану за особливою внутрішньою логікою суверенну царину, де практикуються особливі типи відносин – домінування, підкорення, символічна боротьба, маніпуляція, дискримінація, примус, репресія і т. д. Розширився тільки простір для політичних баталій, а природа цих баталій залишилась незмінною. Як пише про це Брюно Латур: «У підсумку політика розширилась настільки, що стала сумірною сучасним суспільствам. Відколи “усе є політичним”, прикметник “політичне” переслідує та ж доля, що і прикметник “соціальне”: поширившись на все обидва втратили сенс» [Латур, 2012: с. 240].

Але для ANT головна складність полягає якраз не в тому, що у соціологічному поясненні стало забагато політики, і що, ніби то, краще було б згорнути її експансію і повернутися на кілька кроків назад, у світ, де політика існує окремо від культури [Парсонс, 1993], культура автономна щодо економіки [Александр, 2010], а повсякдення становлять самостійну царину [Шюц, 2003]. Для Брюно Латура та його колег будь-яка спроба провести чіткі кордони між «сферами» суспільного життя значитимуть виробництво штучних абстракцій, кожна з яких була б занадто «чистою», аби знайти для себе бодай якусь емпіричну відповідність у реальному житті, де відносини панування, символи культури, економічні інтереси й людські тіла надто тісно переплетені між собою, щоб їх можна було безболісно роз'єднати. Разом із тим, формула «everything is political» залишається не менш проблемною, якщо вона сприймається виключно як заклик до свідомої політизації усіх форм колективного життя, а в теоретичному сенсі – як дозвіл пояснювати через політику «усе інше». Для Латура подібне

пояснення означало б, що ми щоразу випускаємо з уваги щось надзвичайно важливе. Саме уявлення про «повсюдність політичного», тим не менш, зберігає свою концептуальну релевантність для актороно-мережевої теорії, але потребує при цьому суттєвого уточнення. Тому, перш ніж ми звернемося до концептуалізації політичної агентності у ANT, необхідно здійснити невеличкий екскурс у теорію пізнання.

Для того, щоб навчитися виявляти політичний зміст у діях тих чи інших акторів, не вдаючись услід за постструктуралістами до субстантивації владних відносин, тобто не пояснюючи через конструкт «волі до влади» будь-яку емпірію соціального життя, соціологія потребує експлікації епістемологічного підґрунтя власних пояснювальних моделей. Тобто, щоб знайти коректний спосіб описувати світ, соціології спершу потрібно з'ясувати, що взагалі значить піддати що-небудь соціологічному поясненню.

У своїй відомій статті із характерною назвою «Політика пояснення: альтернатива», Брюно Латур дає загальну логічну схему того, що значить пояснити що-небудь. Пояснити, за Латуром, значить встановити смисловий зв'язок між двома різними списками елементів. До першого списку належать елементи, *що потребують* пояснення, а до другого списку – елементи, *за допомогою яких* це пояснення звершується (мовою класичної логіки - експланандуми і експлананси). Є предмет пояснення і є спосіб пояснення, при чому, способів пояснення завжди незрівнянно менше, ніж предметів пояснення, тобто безліч предметів можна пояснити одним і тим самим способом. Наприклад, за допомогою механізмів солідарності можна пояснити водночас і зміст релігійного ритуалу спільноти австралійських аборигенів, і річну статистику самогубств, і падіння політичних рейтингів президента Сполучених Штатів. Одна і та сама схема працює у цілій низці емпірично нічим не схожих між собою ситуацій: «Узагальнено політику пояснення можна описати наступним чином:

якщо ви володієте елементом x зі списку A , ви також привласнюєте елементи x' , y' зі списку B . Це, в підсумку, і є загальне визначення влади\сили (power), одночасно в її політичному та логічному сенсі. Наслідком цього “привласнення” кількох елементів одному є загальне почуття сили, економії та естетичного задоволення: один елемент може “замістити”, “репрезентувати” та “постояти за” усіх інших, котрі насправді стали другорядними, похідними, підвладними та незначними» [Латур, 2012: с. 117].

Тут ми бачимо, як здатність одного репрезентувати деяку множину інших елементів вводиться Латуром у сутнісне визначення політичного. Далі він продовжує: *«це просте визначення дозволяє нам виміряти владу\силу (power) пояснення. Воно стає могутнішим, пов'язуючи все більше елементів зі списку B із одним єдиним елементом списку A »*. В рамках цієї логічної моделі залишається можливість для двох крайніх випадків:

- 1) Кожному елементу першого списку відповідає лише один компонент із другого – це випадок, коли нічого не пояснюється і має місце лише точна “дескрипція”, тобто досягається абсолютний мінімум репрезентації, а отже, і мінімум влади;
- 2) Один єдиний елемент першого списку привласнює собі абсолютно всі елементи другого – тут має місце максимально сильне, тобто універсальне пояснення, що в рамках класичної епістеми (за Фуко) уособлює в собі ідеал математичної достовірності. Латур зазначає, що саме прагнення виявляти абсолютні пояснювальні моделі, тобто математично вивірені наукові істини, і слугувало ключовим мобілізаційним фактором для науки Нового Часу. Хрестоматійним праобразом науковця тут стає міфологізована фігура Фалеса, котрий замість реального вимірювання висоти піраміди

Хеопса, просто порівняв довжину її тіні з довжиною тіні встромленої в землю палиці. Так був винайдений універсальний спосіб визначити точну висоту великої кількості різних об'єктів, докладаючи мінімум зусиль. «Маленький» Фалес за посередництва «маленької» палиці отримав можливість репрезентувати найвищі будівлі світу.

Наведений приклад слугує найкращою відповіддю на запитання: чому взагалі у нас виникає потреба що-небудь пояснювати? Пояснення стає потрібним лише там, де є необхідність *діяти «на відстані»*, тобто мобілізувати компоненти тих ситуацій, в яких ми самі безпосередньо не перебуваємо. Якщо ми не можемо (або не хочемо) самотужки здолати шлях від першої до останньої сходинки піраміди Хеопса, або якщо нам потрібно водночас мати доступ до кількох різних місць, ми залучаємо у процес посередників, котрі, як би, «проходять весь шлях за нас», а ми отримуємо можливість порівняти результати. І навпаки, коли подібної необхідності немає, ми маємо справу безпосередньо з окремою локальною ситуацією «тут і тепер», то найчастіше використовується модель «слабкої» репрезентації, тобто дескрипція. У випадку з Фалесом ми бачимо, як він, *завдяки створеному ним вимірному стандарту*, отримує можливість репрезентувати дуже різні об'єкти, фактично говорити «від їх імені», бути їх представником, з математичною точністю називати їхні розміри. Його політична сила зростає, він потенційно може отримати доступ до все більшої кількості ситуацій. Для Латура саме так виглядає модель будь-якої політичної дії. Політична дія – це дія, що здатна дистанційно репрезентувати деяку множину розпоросених об'єктів, ситуацій, акторів. Але ключова складність полягає у тому, що доступ до них ніколи не гарантований, він не дається «автоматично», його потрібно завойовувати та розбудовувати. Між ситуаціями, що підлягають поясненню і

ситуаціями, де ці пояснення виробляється, необхідно розгорнути цілу інфраструктуру взаємозв'язків, щоб «сильні» пояснення почали працювати на практиці.

Дискретна, експансивна та градуальна моделі політики

Вище було сказано, що політична впливовість акторів для ANT розкривається через їхню здатність репрезентувати «волю», позицію чи становище інших акторів. Потім ми зазначили, що актуальність цього принципу далеко не вичерпується простором політичних інституцій та партійною боротьбою, а має більш загальне значення: «політика проглядає усюди». Потім ми встановили, що фразу «everything is political» можна розуміти двома різними способами: в сенсі повсюдної присутності «боротьби за владу» та в сенсі політичної репрезентації як іманентної властивості дії, що за різних обставин може відрізнятися мірою своєї виразності.

Тут необхідно зупинитися на розрізненні трьох перспектив концептуалізації політики: першу ми назвемо дискретною, другу – експансивною, третю – градуальною. Це розрізнення в загальних рисах позначатиме відмінність акторно-мережевого підходу від класичних та пост-класичних моделей концептуалізації політичного. Підкреслимо, що мова йде саме про дослідницькі перспективи, а не про існуючі авторські концепції, котрі можуть суттєво відрізнятися та суперечити одна одній, поділяючи ряд аксіоматичних допущень.

Дискретна перспектива концептуалізації політичного задається запитанням: чим політична дія (або подія) відрізняється від не-політичної? Тобто – це спроба схопити «політику як таку». Базове аксіоматичне припущення для цієї перспективи полягає у тому, що існує особлива форма агентності і особливий різновид подій, що можуть іменуватися політичними, в той час як інші так іменуватися не можуть. Безвідносно до того, як саме буде визначатися «політичне per

se», найважливішим є те, що його заздалегідь конституують як окремий онтологічний регіон.

Дану логіку яскраво демонструє міркування, приведене російським соціологом Олександром Філіповим: «Справді, не вдаючись до чисельних дискусій щодо визначень *політичного* [курсив автора – А. Д.], ми можемо сказати, що політика так чи інакше пов'язана з актуальним чи можливим впливом на людські тіла. Примус до своєрідної поведінки, пов'язане з насильством обмеження [...] все це тлумачиться як політика. Уявімо, що в певній державі декларується намір спрямувати війська у певний район. Однак після того, як у газетах, на телебаченні, в Інтернеті з'являються матеріали певного змісту (те, що в ХІХ ст. назвали б обуренням громадськості), цей намір не реалізується. Зауважимо, що в даному випадку фізичні тіла військових не те щоб зупинені в своєму русі, а просто перебувають, де були. А зміст статей жодною мірою не дає підстави припускати, що їхні автори мають доступ до тіл носіїв владної компетенції. Проте, *сталася політична подія*. Сталася вона у політичному просторі чи якомусь іншому? Чи може політична подія відбуватися у неполітичному просторі? Чи є політична подія тілом, і якщо ні, то як вона може бути розміщена у політичному чи будь-якому іншому просторі?». Тут ми бачимо, як автор вводить субстантивний термін «політичне», дає його попереднє визначення через примусовий вплив на людське тіло, а потім намагається схопити межу, котра відрізняє політичний простір від не-політичного. Далі він вводить поняття «політичної події», котра визначається як спричинена актуальним чи потенційним примусом «руйнація рутинної організації повсякденного досвіду» [Филиппо, 2005]. Тут працює дискретна логіка, тобто постулюється строга диз'юнкція (або А, або не-А). Безвідносно до того, через які критерії визначатиметься сутність політичного, воно завжди задаватиметься через строге відмежування від інших сфер через постулювання

специфічної внутрішньої логіки, як-то, наприклад, розрізнення друг-вдруг (К. Шміт), легітимне-нелегітимне (М. Вебер, Н. Луман) і т. д.

Експансивна перспектива задається питанням: де іще, окрім владних інституцій, ми можемо виявити дисциплінарні практики і відносини панування? Тобто базове аксіоматичне припущення цієї оптики полягає у тому, що політична дія може структурно відтворюватися і за межами офіційно визнаного політичного поля. Найяскравіше ця позиція виражена у представників і представниць критичної традиції у соціальних науках, наприклад, таких як Мішель Фуко (мікрофізика влади, біополітика), П'єр Бурдьє (символічне насильство), Вальтер Беньямін («політизація мистецтва замість естетизації політики») феміністичні дослідниці (андроцентризм, патріархат) і т. д. У якості своєрідного пізнавального горизонту тут визнається можливість політизації (та де-есенціалізації) усього можливого соціального досвіду («The personal is political», Керол Ганіш). Саме в рамках даної концептуальної перспективи з'являється теза про яку йшлося вище: «Everything is political». Тут ми бачимо, як юридичне за своїм походженням питання меж допустимої (легітимної) влади, замінюється аналітикою реальних масштабів реалізації владних відносин.

Градуальна перспектива концептуалізації політики, котра відповідає концептуальній логіці ANT, спирається на тезу про те, що політика не є автономною дискретною цариною, відмежованою від науки, економіки, культури, громадянського суспільства і т. д., так само як і відносини влади не складають якогось унікального типу відносин, котрий можна було б екстраполювати за межі інституціоналізованого політичного поля (як це передбачається експансивною моделлю). Натомість, політика тлумачиться як специфічний *ефект відносин представництва*, міра виразності якого може варіюватися в залежності від кількості і специфіки акторів, залучених у ці відносини.

Базове аксіоматичне припущення для градуальної перспективи наступне: ніщо не може бути повністю виключене з політики, так само як і належати виключно сфері політики. «Абсолютна політична подія» (О. Філіпов) неможлива так само як і «повністю аполітична». Натомість, ми можемо вести мову про різні етапи політизації одного і того ж предмету, в залежності від його положення у відношеннях репрезентації.

Брюно Латур найбільш ємко висловлює цю позицію в одній зі своїх статей: «Політика це не якась особлива сутність, це щось мінливе, те, що має свою траєкторію [...] різні значення прикметника «політичний» тепер мають кваліфікувати різні моменти, стадії або сегменти складної та мінливої історії предметів занепокоєння (issue)». Спираючись на новітні інтерпретації прагматизму Джона Дьюї, автор говорить: «прикметник "політичний" не визначає професію, сферу, діяльність, покликання або процедуру, але він кваліфікує *тип ситуації*. Замість того, щоб стверджувати: «Визначте процедуру, котра подбає про все, що через неї проходитиме», прагматизм пропонує зосередитися на об'єктах, що викликають занепокоєння, а потім, аби впоратися з ними, [пропонує] створити необхідні інструменти й інвентар, щоб втямити підняті ними питання, у яких ми безнадійно заплуталися. [Латур, 2012: с. 244]. Латур уточнює, що під об'єктом тут мається на увазі те, що Дьюї називав «неочікуваними та неврахованими наслідками колективних дій», а у більш новітніх його інтерпретаціях зветься «предметами занепокоєння та їх траєкторіями» (issues and their trajectories). Слово «issue» також можна перекласти як «проблема», тобто його слід розуміти як своєрідну ситуацію, що здатна генерувати довкола себе публіку. Якщо наслідувати термінологію представників так званого «спекулятивного реалізму», тут можна було б вести мову про «об'єкт-орієнтовану політику». Далі ми розглянемо приклад

одного з об'єктів міської інфраструктури в контексті означеної вище градуальної перспективи.

Коли мова заходить про символічний статусі об'єктів міського середовища, або про їхню політичну значимість, акцент, як правило, ставиться на словах «символічний» або «політичний», а не на слові «об'єкт». Тобто, ми свідомо схильні сприймати міські об'єкти здебільшого інструментально: або як предмети боротьби різних груп інтересів, або як виразників різних ідеологічних позицій всередині дискурсивного контексту міста або країни. Далі ми розглядаємо один з важливих інфраструктурних об'єктів міста Києва (Північний міст) як джерело політичних протиріч, котре не зводиться, однак, виключно до питань боротьби за ресурси і «правильний» символічний статус (в контексті суперечок про його назву). Кейс цього мосту, який до 2018 року називався Московським, був обраний з тієї причини, що він свого часу став одним з найпомітніших в урбанонімічному дискурсі в контексті реалізації політик декомунізації. В якості емпіричної бази ми використовуємо публікації в київських міських та загальнонаціональних медіа, які висвітлюють ведуться навколо колишнього Московського моста суперечки. Теоретичним підґрунтям для такого розгляду нам послужить запропонована Бруно Латуром концепція «політики речей» (Dingpolitik), протиставлена традиційній «політиці людей» або Realpolitik, а також більш широкий концептуальний фон, пов'язаний з переосмисленням відносин між людськими і не-людськими учасниками соціального життя (Latour 2005).

Ключова ідея, виражена Латуром в понятті Dingpolitik, полягає в тому, що кордони політичної сфери визначаються не стільки інституційними механізмами громадської активності та політичного представництва громадян, скільки здатністю тих чи інших «предметів занепокоєння» зосереджувати навколо себе суспільну увагу. Якщо

коротко, політика починається там, де з'являється об'єкт, здатний генерувати увагу і хвилювання громадськості. У зв'язку з цим, потрапити в центр політичного розгляду ризикують не тільки політики, чиновники та лідери громадської думки, а й будь-яка річ, в тому числі і об'єкт міської інфраструктури – міст, якщо він стає помітним джерелом певного роду проблем. Сама здатність таких об'єктів «породжувати питання і проблеми» не є їх перманентною характеристикою, а завжди має свою історію, що дозволяє ставити питання про «початок» і «кінець» їх політизації. Латур описує 5 стадій політизації, через які може пройти (або не пройти) той чи інший предмет занепокоєння. Кожна з них передбачає своє особливе розуміння «політичного» і дозволяє вести мову про особливі наслідки для суспільного життя. Таким чином, автор вибудовує своєрідний діапазон можливостей політизації об'єкта, який варіюється від ситуації «політичне-1» до ситуації «політичне-5».

Якщо коротко перерахувати їх, то порядок політизації буде наступний. Першою в списку йде розробка інноваційних проектів з планом їх подальшого впровадження в суспільне життя. На цьому етапі предметом занепокоєння є сама інновація, її наукова, технічна та експертна опрацювання. Стурбована публіка складається переважно з її творців (учених, інженерів, замовників та інших агентів інновації). Ключові риси «політичного-1»: новаторський характер і щодо вузьке коло «стурбованих осіб», переважно складається з груп задіяних фахівців. Потім має місце спроба впровадити інновацію в суспільне життя, що породжує перші спалахи занепокоєння з боку різних «зовнішніх» зацікавлених груп. Головні характеристики «політичного-2»: різке зростання суспільної уваги, поява проблеми в медіа, публічне обговорення ризиків. Наступний етап («політичне-3») – артикуляція зародилася в суспільному житті проблеми на офіційному рівні. Об'єкт потрапляє в центр публічної політики і проголошується або

загальнонаціональною / міський проблемою, або об'єктом національного / міського надбання, що вимагає захисту або розгляду. На наступному етапі («політичне-4») починається робота інституційних механізмів демократії – відкрита громадська полеміка, що відбивається на політичних рішеннях влади, переведення дискусії на спеціальні публічні майданчики (Latour 2012: 249). Фінальна стадія політизації пов'язана із згасанням публічної уваги. Переведення речі в статус samozрозумілого компонента суспільного життя, де вона стає «частиною щоденної рутини адміністративного менеджменту» (Ibid), однак зі завжди існуючим ризиком знову опинитися в центрі уваги публіки. Цей рутинний характер - ключова особливість «політичного-5». Слід зазначити, що ці стадії відтворюють лише деяку логічну послідовність. В реальності ж об'єкти політизації можуть повертатися з кожної стадії на попередню або перескакувати через одну або дві ланки.

Якщо коротко представити у зазначеній логіці історію Північного мосту в Києві, то послідовність стадій політизації буде виглядати наступним чином. Перша стадія тривала з 1968 по 1976 роки (розробка проекту мосту, будівництво, запуск). В рамках даної статті немає можливості докладно обговорювати перипетії і контрверзи, що викликають занепокоєння залучених сторін на даному етапі (Moskovskiy most ... 2016). Позначимо лише, що проект будівництва дійсно був інноваційним, оскільки мова йшла про створення першого в СРСР вантового мостового переходу. У його створенні в різних статусах брали участь групи інженерів і архітекторів з Києва і Москви, річкові служби Києва, Міністерство транспорту Радянського Союзу і високопоставлені чиновники УРСР (включно з Володимиром Щербицьким) та ін. Відзначимо також дещо таємничу історію з його назвою, яке встигло тричі змінитися ще до введення об'єкта в експлуатацію. Спочатку в проектах він фігурував під назвою «Північний», потім його хотіли назвати «Мостом дружби народів»,

однак за кілька днів до відкриття об'єкта команді інженерів було повідомлено «зверху», що міст отримає назву «Московський». Джерело цього рішення залишився невідомим навіть для керівника проекту, інженера Георгія Фукса (Osipchuk 2006).

Після введення мосту в експлуатацію його стали використовувати в штатному режимі. Його перехід зі статусу «буденного» об'єкта міської інфраструктури в статус об'єкта публічної уваги відбувався в першу чергу через його постійно обговорюється високої аварійності та поганою транспортною прохідністю, в тому числі на офіційному рівні (Godik 2017). Аналіз міських новинних сайтів показує, що більша частина згадок Московського мосту пов'язана зі трапляються там заторами і ДТП. Для зниження його аварійності державними органами предпринимался цілий ряд заходів, включаючи релігійні обряди: «Своєрідний подарунок водіям до Дня автомобіліста зробила столична Державтоінспекція. Вона запросила ігумена Євстратія для освячення Московського мосту »(Obozrevatel 2005). Це свідчить про те, що політизація мосту може здійснюватися і здійснюється різними способами.

Однак остаточна політизація Північно мосту почалася з 2014 року через його назву в світлі збройної агресії РФ. Перші свідчення про використання цього об'єкта київської міської інфраструктури в просторі символічного протистояння з'явилися влітку 2014 року, коли «Кияни пофарбували Московський міст в національні кольори [...]. Проїжджаючи автомобілісти активно сигналізували, вітаючи таку ініціативу киян. Люди зупинялися, підходили і пропонували взяти 50-100 гривень, в якості внеску в витратні матеріали »(Andreev 2014 року). Цей момент став своєрідною точкою переходу в ситуацію «політичного-3», коли функціонує в рутинному режимі об'єкт став привертати увагу громадськості в зв'язку з неактуальним раніше приводом - його назвою. У 2016 році дана ситуація була також прийнята до уваги комісією з

перейменування при Київській міській державній адміністрації (КМДА), яка оголосила намір привласнити мосту ім'я його творця Георгія Фукси. Загальним контекстом суспільної уваги до цього питання стала збройна агресія РФ. Після ініційованого Українським інститутом національної пам'яті перейменування Московського проспекту до проспекту Степана Бандери на сайті КМДА стали з'являтися електронні петиції, що закликають змінити назву Московського мосту. Серед оголошених пропозицій, крім запропонованого самою адміністрацією варіанту, були озвучені й інші можливі назви. Серед них були предствалені нейтральні географічні (Північний, Чернігівський, Деснянський, Троєщинський), нейтральні політичні (Міст Соборності), радикальні (Міст Степана Бандери) і навіть жартівливі (Міст Тома і Джеррі).

Перехід політизації в четверту стадію, якщо слідувати логіці Латура, можливий лише в разі розвинених інститутів громадянського суспільства і зрозумілих механізмів його впливу на прийняття управлінських рішень, коли лідери громадської думки переймають порядку у чиновників, політиків і громадських активістів, вступаючи з ними в полеміку і перерозподіляючи місця формування політичного порядку. В цілому, кампанія по декомунізації (і деколонізації) громадського простору нерідко піддається критиці саме з причини відсутності розгорнутих громадських обговорень даної проблематики, коли списки нових топонімів затверджуються без консультації з жителями відповідних вулиць, районів і населених пунктів. Однак у випадку колишнього Московського мосту можна згадати публічну дискусію з тематичною назвою «Московський міст – ворог України?» (Molyar et al. 2016), яка відбулася 2 серпня 2016 року в Українському кризовому медіа-центрі. Під час цієї розмови ряд експертів представили кілька альтернативних стратегій прийняття рішень щодо перейменування мосту і інших міських об'єктів. Складно говорити про

те, наскільки значною була це подія для формування рішення міської влади, оскільки оголошені наміри по його перейменування в міст ім. Фукси не увінчалися успіхом (Gritsenko & Kasyanova 2016), але в 2018 році міст отримав досить нейтральну назву «Північний».

Аналогічна ситуація трапилася з Московським проспектом і Московською площею, щодо яких, однак, були застосовані різні топонімічні стратегії. Якщо проспект був виведений на новий виток політизації за рахунок присвоєння йому імені Степана Бандери, то площа була вилучена з контексту широких історичних та політичних дискусій за рахунок її перейменування в Деміївську.

Можна сказати, що повсякденне функціонування Північно мосту з моменту його появи, здійснювалося в режимі «політичного-5». Варто зупинитися на ньому докладніше. Його Латур пов'язує з розробленою Мішелем Фуко ідеєю «у-правління» і трактує її як «інститути, які на вигляд здаються абсолютно аполітичними в своїй безшумності, буденності, рутинізованості, дивним чином складають найважливіший аспект того, що ми називаємо спільним життям, хоча через них ніхто не скандалить, і вони навряд чи виведуть конгресменів з парламентської сплячки» (Latour 2012: 250). Так топонім «Московський (-а)» міст / проспект / площа / вулиця тривалий час репрезентував політичний центр Радянського Союзу на території Києва, що в умовах політичного панування Москви не могло не викликати відповідних політичних імплікацій з приводу субординації між метрополією і підпорядкованої їй столиці «однією з радянських республік». Цей топонім за своїм символічним статусом явно не був еквівалентом Київського вокзалу або Київської вулиці в Москві, оскільки символічно відтворював асиметрію між політичним центром і периферією в СРСР. Проте, такий спосіб «негласної» присутності політики в життя користувачів Московського мосту тривалий час не ставав проблемою.

Проблема стала актуальною після початку збройної агресії РФ, коли слово «московський» стало в офіційному політичному дискурсі України (а також в значній частині громадянського суспільства) семантичним еквівалентом слова «ворожий». Ідея перейменування моста, в рамках більш загальних процесів зміни топоніміки в багатьох містах і селах України, стала однією з помітних тим в громадських дискусіях. Єдиним можливим умовою перекладу даного об'єкта в умовно «аполітичний» статус (5 стадія політизації) стало присвоєння йому «нейтрального» назви. Присвоєння не-людському об'єкту не-людського імені може стати засобом зниження суспільної уваги, що і сталося з колись Московським мостом, який, в результаті рішення Київської міськради від 22 лютого 2018 року, став Північний мостом. В цілому ж даний кейс цікавий саме як приклад того, що матеріальні об'єкти, що становлять важливу частину міської інфраструктури, можуть несподіваним чином ставати джерелом суспільного неспокою і широкого публічного уваги.

1.3. Нове розуміння агентності в світлі сучасних екологічних викликів

У жовтні 2017 року у Франції вийшла друком невелика книга-есе Брюно Латура «Де приземлитися? Як орієнтуватися в політиці?». В її оригінальній французькій назві зашифрована містка метафора: пасажери переповненого літака раптово дізнаються, що місце, куди вони летять, назавжди закрите для посадки, а повернутися назад або зробити посадку десь іще немає жодної можливості. І так, зависнувши в повітрі, вони починають тривожно міркувати, де ж їм приземлитися. Закарбоване в цій метафорі почуття занепокоєння є лейтмотивом книги – з тим же тривожним почуттям автор описує ситуацію, в якій опинилися мешканці планети Земля на тлі кліматичних викликів, що стоять перед ними [Latour, 2018].

Незважаючи на безліч цікавих теоретичних кроків, здійснених в даній роботі, її не можна назвати в строгому сенсі академічним дослідженням. Латур постає в досить незвичному амплуа – він емоційний і заангажований. Незважаючи на те, що тема кліматичних змін в тому чи іншому вигляді присутня у творчості автора ще з початку 1990-х років, цей текст помітно вибивається з ряду попередніх тематичних книг своєю стилістикою. Сам текст багато в чому покликаний пояснити читачеві, що потрібно робити, щоб запобігти майбутній катастрофі. Разом з тим, мова не йде про перелік конкретних кроків і технічних рішень, а радше про формування загальної концептуальної рамки, в межах якої подібні кроки і рішення стануть можливими. Тому основні лінії міркування автора мають доволі спекулятивний характер, що він сам із готовністю визнає.

Другим важливим нюансом є те, що автор займає невластиву йому критичну позицію. Після негативних оцінок в бік критичної соціології, висловлених Латуром, зокрема, у книзі «Перезбираючи соціальне», де

він порівнює її з «теорією змови» [Латур, 2014: с. 73], в авторському викладі досить неочікувано зринають претензії до «глобалістських правлячих класів» і слова співчуття на адресу незахищених мас, а також міркування про класову боротьбу і стратегічний альянс соціалістів з екологами. Хоча варто зазначити, що одним із важливих завдань, які стоять перед автором, є релятивізація опозиції між лівими і правими політичними течіями.

На думку Латура, світ вступив в історично безпрецедентну епоху, яку автор називає Новим кліматичним режимом (це формулювання винесене в назву англійського перекладу книги), і в зв'язку із цим глобальним переходом його чекає неминуха зміна системи політичних координат. Описати цю нову рамку глобальної політики і покликана дана робота. У певному сенсі, Новий кліматичний режим – це ще один синонім до поняття «антропоцен» і його менш відомих аналогів [Гарвей, 2016], але французького читача це словосполучення також наводить на думку про відмінність між Старим і Новим режимом часів Великої Французької революції.

Латур каже, що збирається скористатися ситуацією з обранням Дональда Трампа в листопаді 2016 року і подальшим виходом Сполучених Штатів з Паризької кліматичної угоди, щоб розкрити зв'язок між трьома важливими процесами, які, починаючи з 1990-х років, безперервно залишаються в полі зору різних коментаторів, але ніколи не обговорюються в їхньому взаємозв'язку. Йдеться про глобальну «дерегуляцію економіки», повсюдне зростання нерівності і заперечення кліматичних змін. На його думку, три згадані тенденції є симптомами однієї і тієї ж історичної ситуації, коли значна частина глобальних правлячих класів вирішила зняти з себе відповідальність за побудову загального для всіх земель світу і стала відмежовується від інших. З точки зору Латура, ми нічого не зрозуміємо в політичному житті останніх 50 років, «якщо не зробимо питання про зміну клімату

та його заперечення найважливішим і центральним питанням. Не усвідомивши, що ми увійшли в Новий кліматичний режим, ми не зможемо пояснити вибух нерівності, масштаби дерегулювання, критику глобалізації і, головне, панічне бажання повернутися до старої протекціоністської національної держави».

Чому в цьому контексті настільки симптоматичним постає вихід США з Паризького кліматичної угоди? Саме тому, що він є ніби публічною декларацією того, що Америка надалі не належить до спільного світу з його спільними викликами і проблемами. У цих же категоріях автор описує рішення Сполученого Королівства про вихід з Європейського Союзу, багато в чому інспірованого міграційною кризою. Сама Паризька конференція 2015 року стала знаменною подією не тільки через участь в угоді більшості світових країн, а й тому, що учасники переговорів вперше усвідомили: для здійснення всіх національних планів економічного розвитку знадобляться ресурси, які в кілька разів перевищують реальні можливості планети Земля. Ці неоптимістичні висновки вимагають політичної реакції, яка, на думку Латура, матиме місце тільки якщо буде дана однозначна відповідь на наступне питання: «Чи будемо ми заперечувати існування проблеми або ж займемося пошуками місця, щоб приземлитися? Відтепер і надалі це буде розділяти нас куди сильніше, ніж наша належність до лівої чи правої частини політичного спектру» [Latour, 2018].

Питання про те, як і де будуть жити мешканці Землі в Новому кліматичному режимі є головним питанням, оскільки стосується як корінних мешканців «першого світу», так і біженців з неблагополучних регіонів земної кулі, як людей, так і не-людей. Відірваність від ґрунту – це проблема, яка є актуальною водночас і для шукачів притулку з неблагополучних країн, і для «внутрішніх емігрантів» – вимушених противників глобалізації, які відчують себе полишеними своєю батьківщиною. Першим довелося покинути свій будинок і будувати

життя наново, другим, всупереч власній волі, доводиться підлаштовуватися під нові умови, залишаючись там, де вони жили завжди.

Протягом попередніх чотирьох століть питання «де нам жити?» ставало насамперед перед тими, хто був об'єктом великих завоювань, географічних відкриттів, модернізацій та глобалізацій. Але сьогодні, в постколоніальному світі, це питання все частіше турбує вчорашніх завойовників. Житло, земля, ґрунт стають проблемою, генерують суперечки і конфлікти. У зв'язку з цим, Латур відзначає, що заклик захищати природу викликає в людях куди менше емоцій, ніж заклик відстоювати свою територію, її цілісність і інтереси: «Коли природа стає територією, безглуздо обговорювати “екологічну кризу”, “проблеми навколишнього середовища”, а також відновлення, підтримку або захист “біосфери”. Це більш життєвий, більш екзистенціальний виклик, але, разом із тим, більш зрозумілий» [Ibid].

За твердженням автора, втрата ґрунту і звичного способу життя тривожить усіх, і ця тривога стає універсальною умовою людського існування, яке автор називає «порочною спільністю» (wicked universality). Це свого роду негативний еквівалент солідарності – загальне відчуття, що «земля тікає з-під ніг». Для повноцінного взаєморозуміння і побудови спільного майбутнього цього почуття замало, але воно, на думку Латура, є важливою початковою умовою для пошуку виходу з кризи, особливо якщо врахувати, що єдина альтернатива – жити так, ніби проблем не існує, підтримуючи віру в «американський стиль життя», незважаючи на те, що більшість землян не матимуть на нього ніяких шансів.

Саме ця тривога підбурює розвинені країни закривати кордони в прагненні гарантувати свою безпеку і якість життя, не дивлячись на проблеми решти жителів планети. Подібний реакційний сценарій здається Латуру однією з двох неадекватних відповідей на чинні

виклики. Друга неадекватна відповідь полягає у протилежному, оптимістичному тренді, вірі в ідею загального прогресу і модернізації, незважаючи на ситуацію Нового кліматичного режиму. Тому головне політичне завдання в цих умовах полягає в тому, щоб пройти між Сциллою локального націоналізму і Харибдою модерністського глобалізму.

Але що ж мається на увазі під глобальним світом? На думку Латура, протягом тривалого часу одним і тим же словом «глобалізація» описувалися дві протилежні тенденції. У першому випадку глобалізація означала «множення точок зору, облік все більшої кількості варіантів, увагу до все більшого числа сутностей, культур, явищ, організмів і людей». Цей інклюзивний процес автор називає «глобалізацією-плюс». Але все частіше, за його словами, під глобалізацією мається на увазі глобальне поширення і нав'язування однієї єдиної точки зору, котра втілює інтереси не надто широкого кола осіб. Саме ця версія глобалізації («глобалізація-мінус») викликає найбільше неприйняття і обурення на локальному рівні.

Ті, хто бере участь в цій «негативній» глобалізації, ті нав'язують світу прогресистський погляд на історію. Вони ставлять себе за взірць, вважають себе модернізаторами, а всіх незгодних називають відсталими і архаїчними. Тих, хто відчуває прихильність до своєї землі, ґрунту, культури і традицій, модернізатори вважають представниками минулого. Але, за твердженням автора, зміцнення зв'язків зі своєю територією нерідко є лише відповіддю на «глобалізацію-мінус», і воно далеко не завжди пов'язане з реакційним політичним світоглядом. У цьому сенсі Латур пропонує також відрізнити локальне-плюс від локального-мінус. Уважне і шанобливе ставлення людини до місця свого проживання – це не ідеологія крові і ґрунту, а дещо принципово інакше.

Починаючи з 1980-х років активісти, вчені, художники, політики, економісти стали вести мову про руйнування старої системи відносин між Землею і людством. Планета перейшла в Новий кліматичний режим. Згодом їхні побоювання знайшли вельми надійні наукові обґрунтування. Але з огляду на те, що ці відкриття занадто сильно йдуть в розріз зі звичним ходом справ, частина глобальних еліт вирішила просто не брати їх до уваги. Латур висловлює досить конспірологічне припущення про те, що глобальні еліти досить добре обізнані про прийдешні проблеми, але при цьому свідомо уникають серйозного публічного обговорення цих проблем. Тому можна зробити висновок, що вони просто знімають з себе відповідальність за наслідки змін клімату. Згортання соціальної держави, заперечення кліматичних змін і зростання нерівності – «головні свідчення того, що правлячі класи готуються відступати». Автор описує цю ситуацію метафорою краху Титаніка: пасажери першого класу добре знають, що корабель йде на дно, і готують для себе рятувальні шлюпки, в той час як оркестр грає колискові для тих, кому належить потонути разом з кораблем. Еліти тепер навіть не вдають, що живуть в загальному світі з усіма іншими, а скоріше лише готують шляхи до відступу.

Те, що після обрання Трампа настільки часто доводиться чути про «альтернативні факти», «постправду», відносність істини – це також симптоми відмови від загального світу. Віра в «модернізацію для всіх» і «шанс на процвітання для кожного» протягом довгого часу була важливим об'єднувачим чинником глобалізації. Тепер ця віра втрачена. І хоча інтелектуали та різні коментатори нарікають на неосвіченість мас, які вірять в «альтернативні факти», обвинувачений ними народ, за твердженням Латура, сам був «холоднокровно відданий тими, хто відкинув ідею спільної модернізації планети, оскільки зрозумів раніше за інших, що така модернізація неможлива – саме тому, що планета занадто мала для здійснення мрії про загальне зростання».

Епістемологічна неспроможність мас багато в чому є результатом того, що ніхто з агентів модернізації не набрався сміливості донести до них, що багатовікова мрія про невпинний розвиток зійшла нанівець. Але «провина правлячих класів», за твердженням автора, полягає не тільки у відмові від тягаря солідарності, а і в публічному заперечення кліматичних змін. Вони не тільки не розв'язують проблему, але й поглиблюють її, вливаючи гроші в поширення дезінформації. Якби політики своєчасно повідомили широку громадськість про становлення Нового кліматичного режиму, можливо підготовка до нового формату колективного життя почалася, але скептики змішали всі карти. І навіть ті, хто закликає ставитися до фактів шанобливо, як і раніше вірять, що вся проблема полягає в нестачі просвітництва, в той час як проблема, на думку автора, полягає в нестачі загальної практики та вміння жити спільно.

Класичне уявлення про модернізацію тісно пов'язане з ідеєю прогресу, який нібито рухає людство від локального архаїчного контексту до глобального сучасного світу. Як в питаннях економіки, так і в питаннях моралі, прихильники глобального і локального знаходяться в постійному політичному конфлікті. Агентам глобального ринку протистоять прихильники регулювання. Тим, хто закликає до «лібералізації моралі», протистоять захисники локальних культур і традицій. Так влаштований модерний конфлікт між лівими і правими (в його різних варіаціях). Модернізація являє собою фронт розвитку, який просувається вперед, перетворюючи завойовані території в глобальний світ. Вона за замовчуванням побудована на запереченні архаїки і побудові загальносвітової єдності. Але коли глобальний світ вже не плекає мрію про загальне процвітання, цілком очікувано виникають реакційні тенденції, які стають на захист традицій, безпеки та ідентичності в межах наявних державних або етнічних кордонів.

Цей реакційний розворот від Глобального до Локального так само шкодить спільному майбутньому як і проект так званої «глобалізації-мінус». Однак для багатьох він є привабливим і навіть знаходить численних прихильників. Сьогодні, за оцінкою Латура, напруга між «глобалістами» і «реакціонерами» набула неабиякого розмаху, і людство як би застрягло між двома утопічними горизонтами. Наразі вже не існує ані сподівань на загальне процвітання, ані старого доброго традиційного світу. І з цієї невизначеністю потрібно щось робити.

Одним зі способів впоратися з цією невизначеністю автор вважає «трампізм», що зводиться до відмови від загальної відповідальності за світ і виливається у намір збагачувати свою країну, мобілізуючи локальну ідентичність. Латур вважає, що до гасла «Зробимо Америку знову великою!» варто ставитися дуже серйозно, оскільки йдеться не лише про популізм, а і про свідоме прагнення до накопичення економічної і політичної могутності, не рахуючись з рештою світу і глобальними кліматичними змінами, так, немов можна жити «поза світом» і не брати до уваги спільні виклики. Якщо раніше будь-які модернізаційні проекти будувалися не перетворенні архаїчного локального світу в сучасне глобальне суспільство, то Трамп, на думку автора, винайшов новий вектор руху – на виключення себе з загальнопланетарного контексту. Його зусилля спрямовані не у майбутнє і не до глобального лідерства, а на егоїстичну ізоляцію США від усіх інших.

Однак у цієї ескапістської тенденції є своя протилежність – рух в сторону ще однієї точки тяжіння, яку Латур пропонує називати словом «Земне» («Terrestrial»). Для автора Земне – це планета в тому сенсі, в якому вона є політичним актором, з огляду на те, що сама здатна діяти, а не бути лише середовищем для дій людини. Латур стверджує, що, якщо ми всерйоз візьмемо Земне в якості нового горизонту розвитку, то перед нами постане зовсім нова геополітична модель світу. «Люди

зазвичай кажуть про геополітику так, немов префікс «гео» лише позначає рамки, в яких відбуваються політичні дії. Але відтепер «гео» вказує на дійову особу, яка бере повноцінну участь у суспільному житті». Якщо раніше можна було сказати, що люди живуть «на» Землі або «всередині» природи, так, немов людську і фізичну географію можна відокремити одне від одного, то «сьогодні місце, "на" або "в" якому ми знаходимося, починає реагувати на наші дії, обертається проти нас, оточує нас, домінує над нами, вимагає чогось від нас і спрямовує нас в своєму напрямку?». Латур наполягає, що ця ситуація історично безпрецедентна – жодному стародавньому або модерному суспільству раніше не доводилося мати справу з систематичною реакцією Землі на дії дев'яти мільярдів людей. Саме тому сьогодні серед вчених все частіше лунає думка про завершення доби голоцену і настання нової геологічної епохи – антропоцену, яку автор також називає Новим кліматичним режимом.

Віддаючи шану різним екологічним рухам, Латур стверджує, що в більшості своїй вони обрали хибну стратегію боротьби. Незважаючи на те, що за останні півстоліття екологічним активістам вдалося переконати багатьох, що у будь-якої проблеми є екологічний вимір, тим не менш, саме прагнення «захищати природу» ставило їх в слабку позицію. Екологічний вимір додавався лише за залишковим принципом, і коли традиційні політики заводили розмову про захист людських прав і свобод, їхні аргументи звучали набагато переконливіше. А якщо еко-активісти втручалися у власне соціальні питання, їм говорили, що це не їхня справа. Підсумки політичної конкуренції майже ніколи не склалися на користь «зелених» партій. Їхній неуспіх значною мірою був обумовлений тим, що екологи погано вписуються у опозицію правих і лівих, залишаючись при цьому в рамках модерністської системи координат – їм складно просувати свою позицію, коли тривають суперечки між лібералами і консерваторами,

прихильниками прогресу і захисниками традицій. Справжнє подолання опозиції правих і лівих можливе лише тоді, коли зміниться історичний вектор, і замість руху від локального до глобального з'явиться новий орієнтир – рух до Земного.

Латур у властивій йому манері ілюструє відносини між вищезгаданими точками тяжіння – Локальним, Глобальним і Земним – за допомогою ряду схем, згідно з якими до сьогоднішнього дня вектор історичного розвитку світу зазнав розвороту на 90 градусів. Одну з цих схем ми наведемо в якості ілюстрації.

Якщо раніше йшлося про прогрес, перетворення архаїчного локального минулого в сучасне глобальне сьогодні, то тепер з'явилася нова «точка тяжіння» – Земне, в напрямку якого змістився і весь фронт історичного розвитку. І подібно до того, як раніше ідея прогресу протиставлялася реакції і регресу, тепер рух в сторону Земного буде протиставлятися новим формам реакції, і навколо цієї нової осі буде вибудовуватися світова політика.

В контексті цього повороту, опозиція правих і лівих втрачає колишню гостроту, оскільки рух в сторону Земного можна починати як з локальної, так і з глобальної позиції. На думку автора, тим, хто всерйоз стурбований кліматичними змінами, варто шукати союзників як в лівій, так і в правій частині політичного спектра. Ті ж, хто рухається в зворотному напрямку – від Земного до Локального або Глобального, або, може, подібно до Трампа, намагається виключити себе зі світу, є їх суперниками – політичними «реакціонерами».

За твердженням Латура, в цій ситуації дуже важливо заручитися підтримкою тих, хто був кинутий напризволяще правлячими класами і тепер прагне захищати власну територію. Це означає, що потрібно переконати вимушених противників глобалізації в необхідності рухатися в бік Земного. Для цього у них є всі підстави, адже вони також стурбовані майбутнім свого притулку, своєю територією. Тому автор

наводить наступну тезу: «позбавляти коренів незаконно, а укорінюватися – навпаки. Належність до ґрунту, бажання залишитися на місці і продовжувати працювати на своїй ділянці землі, бути прив'язаним до нього – все це стало «реакційним», як ми вже бачили, лише за контрастом з нестримною гонитвою, яку нав'язувала модернізація». Але після переорієнтації в сторону Земного захист своєї ділянки землі виявляється досить корисною практикою.

Однак будь-які переговори з прихильниками Локального повинні виходити з того, що до цілком справедливим бажанням захистити свою територію вони не стануть домішувати націоналізм і ностальгію за минулим. Проте, саме бажання належати своєму ґрунту в новій історичній оптиці набуває цілком прогресивних конотацій.

Прихильників Глобального теж потрібно спробувати зробити своїми союзниками, переконавши їх, що глобалізація-мінус ніяк не сприяє побудові загального для всіх світу. Утопія нескінченного розвитку повинна хоч якось співвідноситися з чинним станом справ на планеті. Тільки коли сама Земля стане головною точкою тяжіння можна буде вести розмову про самобутність політичної екології та подолання опозиції правих і лівих.

На думку Латура, весь попередній досвід екологічного активізму говорить про те, що його реальні сили були непорівнянні з об'ємом поставлених завдань. Соціальні проблеми мобілізують маси набагато сильніше, ніж боротьба за збереження природи. У цьому сенсі, успіх екологів залежить від того, чи вдасться їм підхопити естафету соціалістичних рухів, котрі намагаються відстояти інтереси широких мас. Альянс між лівими і екологами проблематичний саме тому, що сторони переконані – в результаті їм доведеться обирати між суспільством і природою, так, ніби мова йде про гру з нульовою сумою, коли захист планети автоматично підриває якість життя робітників, і навпаки. Але для Латура питання стоїть інакше: «на карту поставлено

інший, куди більш вирішальний вибір, пов'язаний з двома напрямками політики: перше визначає соціальні проблеми шляхом обмежень, а друге – робить ставку на виживання, не вводячи апріорних розрізень між людьми і не-людьми. Стоїть вибір між вузько витлумаченим поняттям соціальних зв'язків, з яких складається суспільство, і більш широким поняттям асоціацій, з яких складається те, що ми називаємо колективами». Цей вибір стосується всього населення планети, тому мова йде скоріше про різні способи жити спільно – ексклюзивно (розраховуючи лише на людей) та інклюзивно (беручи до уваги також інтереси інших). Саме тому вкрай важливо зрозуміти, що глобальна нерівність і екологічні виклики – це дві сторони однієї і тієї ж медалі, а не альтернативи, між якими потрібно обирати.

Розрізнення «прогресивних» і «реакційних» сил увійшло в політичний обіг завдяки появі в XIX столітті так званого «соціального питання» і пов'язаного з ним протиставлення соціальних класів, належність до яких визначалась місцем людини в наявній системі виробництва. Незважаючи на історичну поразку соціалізму наприкінці XX століття, класовий підхід так і не вдалося витіснити з аналізу політики адже лише він обстоює строго матеріалістичне тлумачення суспільного життя. За твердженням автора, слабкою стороною цих пояснень завжди було надмірно абстрактне розуміння матерії, в той час як територія, ґрунт, земля, природа розглядалися лише як сцена суспільного життя. Класові відмінності обумовлені не тільки економічними відносинами і їхнім культурними проєкціями – вони мають просторову організацію і залежать від конкретних речей і матеріалів, з якими доводиться мати справу в процесі виробництва.

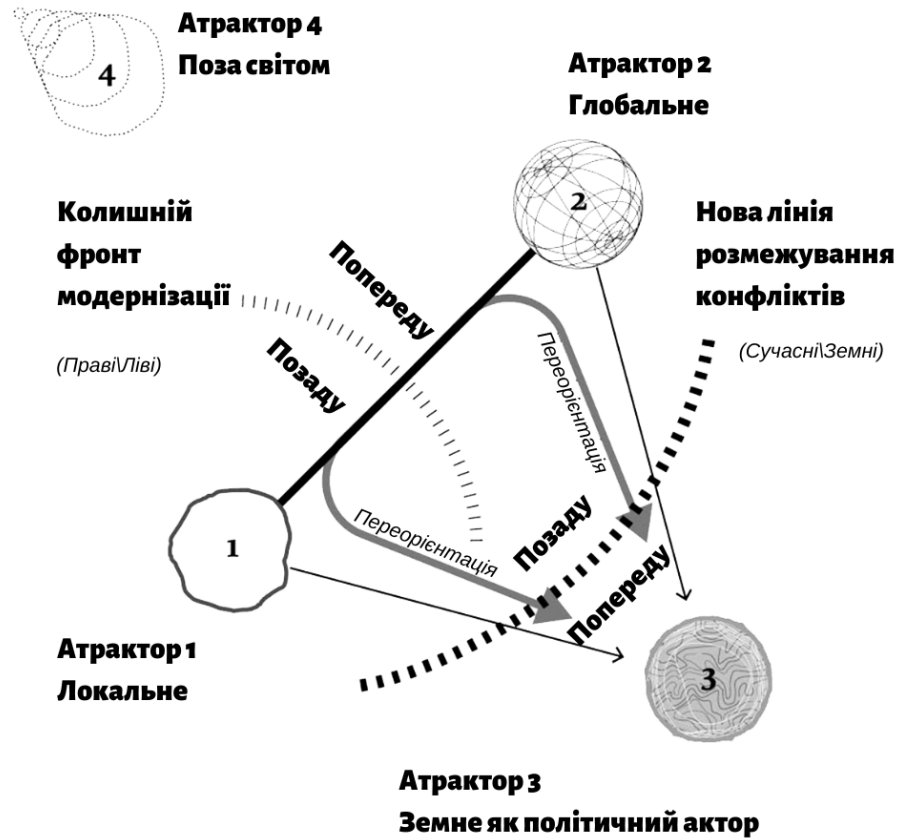
Для пояснення цієї тези Латур наводить приклад з книги Тимоті Мітчелла «Вуглецева демократія» [Митчелл, 2014], нагадуючи, що поступовий перехід світових економік з вугілля на нафту в середині XX століття призвів до ослаблення класової боротьби і механізмів

демократичної участі з огляду на кардинальні виробничі відмінності між вугле- і нафтовидобутком: місце шахтарів і залізничників, здатних заблокувати виробництво і поставку вугілля, зайняли нафтові вишки і труби, а також невелике коло інженерів, не зацікавлених у страйках і профспілковій боротьбі. Виявилося, що матеріальні властивості ресурсів, котрі зумовлюють спосіб їх видобутку та транспортування, справляють істотний вплив на політичні позиції робітничого класу. Так класова боротьба виявляється залежною від геології. Саме тому, на думку Латура, в наш час класова боротьба перетворюється на боротьбу геосоціальних позицій, а місце старого «соціального питання» займає «геосоціальне питання», що відкриває перед дослідником нову матеріалістичну перспективу.

Відсутність міцного зв'язку між прогресивними і екологічним рухами багато в чому обумовлювалась розумінням поняття «природи», до якого зверталися представники цих рухів. Завдяки європейській модерній науці та філософії, природа перетворилася в свого роду середовище проживання, що складається з пасивних об'єктів та керується непорушними космічними законами. У підсумку планета Земля постає лише як один із нескінченного числа космічних тіл, розміщених всередині всесвіту. Такий природничо-науковий погляд на природу не передбачає повноцінної політичної мобілізації, навпаки, він обеззброює. Природу-як-всесвіт неможливо використовувати як аргумент в політичній боротьбі. Для цього потрібне інше поняття природи, особливо це стосується тих природних наук, які мають справу із земним життям.

Цікаво, що в даному контексті Латур вдається до аргументу, який віддалено нагадує неокантіанське розрізнення номотетичного та ідіографічного підходів. Науки про життя на планеті Земля, на його думку, повинні виходити з іншого уявлення про природу, ніж те, яким користуються астрономи і фізики: «Якщо другі розглядають планету як

тіло серед інших тіл, то для перших Земля виявляється абсолютно унікальною» [Latour, 2018]. Природа для них історична, а істоти, які її складають – це активні учасники політичного і соціального життя, що вносять свій унікальний внесок в загальний стан справ.

Приклад такого відношення до планети автор знаходить в концепції Геї, запропонованій Джеймсом Лавлоком – одним з головних інтелектуальних героїв Латура останніх років [Lovelock, 1995]. Гея – це яскравий образ планети, населеної безліччю активних істот, які спільно творять природу-як-процес. Ця унікальна, історично мінлива природа, з якою мають справу біологи, ботаніки, біохіміки та навіть геологи, є чимось принципово іншим, ніж сукупність універсальних законів всесвіту. У зв'язку з цим Латур також використовує для її опису поняття «критичної зони». Під критичною зоною мається на увазі та невелика частина Земної кулі (між стратосферою і верхніми шарами земної кори), де зосереджено все живе. Саме на цей вузький прошарок земної кулі вказують такі поняття як Гея або Земне. В умовах Нового кліматичного режиму, тобто в добу антропоцену, критична зона вже не є чимось суто природним – мова йде про всю сукупність біологічних, технологічних, виробничих і політичних відносин, які організують земне життя у всьому її різноманітті. І завдання прибічників Земного полягає у тому, аби зробити цю зону максимально інклюзивною.

1.4. ANT як оптика гендерного аналізу: перспективи небінарних концептуалізацій агентності в політиці

Сьогодні квір-теорія доволі впевнено завойовує позиції у соціальному та гуманітарному знанні, попри те, що ідея «неуспіху», як говорить Джудит/Джек Галберстам, є важливим моментом в ідентичності тих, хто її творить і тих, кого вона вивчає [Галберстам, 2017]. Академічні «успіхи» «неуспішної» квір-теорії мають місце не лише тому, що вона звертається до неочікуваних чи навіть заборонених тем, але і тому що вона слугує джерелом нових теоретичних інтуїцій та моделей мислення, котрі унаочнюють слабкі сторони мейнстримних підходів. За словами Марти Кроулі та Кендал Бруд, більшість квір-теорій ставлять собі за мету «перегляд бінарних онтологічних категорій, звичних для західного способу мислення та розуміння світу [...], котрі справляють враження чіткості й усталеності там, де їх “природнім чином” немає» [Кроулі, 2010: с. 17]. У пізнавальному та політичному плані ця настанова реалізується переважно через нівеляцію бінарних категорій, що мають стосунок до гендерної ідентичності, сексуальності та соціальних ролей, оскільки вони «конституують диморфізм там, де існує континуум» [Гендер для медій, 2017: с. 27]. Ідеологізація біологічних характеристик, гендерування соціальних практик, інституціоналізація нерівностей, нечутливість до незнайомого та інакшого – це предмет методичної критики квір-дослідниць. Не ставлячи під сумнів практичну й інструментальну доцільність цієї настанови, дана стаття ставить собі за мету реконструювати внутрішню логіку соціально-конструктивістських пояснень, якими послуговуються представники ЛГБТ+ та квір-студій, з'ясувати, наскільки концептуально послідовною вона є, а можливо і проблематизувати її тло.

Квір-студії та їхні попередниці – гендерні студії – формувалися в рамках критичної традиції у соціальних науках, де дослідницькі програми завжди тісно перепліталися з політичним активізмом та емансипативною боротьбою проти різних форм дискримінації і соціальної ексклюзії. Концептуальною базою для цих досліджень і політичних практик зазвичай слугувала конструктивістська логіка соціологічного пояснення, де стереотипним уявленням про біологічну стать, сексуальність та нормативну поведінку протиставлялися концептуальні альтернативи, в рамках яких гендер і сексуальність поставали як те, що задається й нав'язується культурою, відносинами влади та панування, будучи історично мінливим та варіативним. Деконструкція позірної «природності» того чи іншого явища та викриття його соціокультурної сутності – ключове завдання соціального конструктивізму. У випадку з квір-студіями йдеться насамперед про деконструкцію нормативістського та бінарного мислення у питаннях статі, гендеру, сексуальності, ідентичності і т. д. Як пише в одному зі своїх текстів Дона Гаравей: «квірувати те, що вважається природним – мій категоричний імператив» [Haraway, 1994: p. 60].

Наразі є сенс вести мову про *два варіанти соціального конструктивізму* у феміністичних, гендерних та ЛГБТ-дослідженнях. Перший ми назвемо *поміркованим* конструктивізмом, другий – *експансивним*. Поміркований конструктивізм ґрунтується на ідеї про те, що між природничими та соціально-гуманітарними науками існує своєрідний «поділ праці», згідно з котрим як першим, так і другим належить досліджувати власний онтологічний регіон, і головне, щоби жодна сторона у своїх висновках не заходила на територію іншої. Відтак, загальним концептуальним тлом для такого «поділу праці» є онтологічне розрізнення між цариною природи та цариною культури. Наприклад, якщо вивченням статевих особливостей біологічних

організмів займаються біологи, то соціологи, своєю чергою, можуть займатися ґендерними ролями та практиками, розглядаючи, зокрема, і їхнє місце у відтворенні соціальних нерівностей, де повсякденні уявлення про «стосунки між статями» посідають неостаннє місце. Наголос на різниці між «статтю як біологічним поняттям», «ґендером як соціологічним поняттям» та «статтю як терміном із повсякденного слововжитку» мотивується намаганням провести чітку межу між двома групами феноменів: 1) тим, що підлягає зміні через перегляд чинного «суспільного договору» і 2) тим, що такому перегляду не підлягає [Латур, 2006: с. 59-73].

Так, людина може від народження мати тіло, котре з анатомічної точки зору буде кваліфікуватися як жіноче і, з високою ймовірністю, як спроможне до дітонародження. Але саме вміння «бути жінкою», «бути матір'ю», відповідати нормативним критеріям «жіночості» набувається в ході соціалізації і є навичкою неуніверсальною та культурно зумовленою, тобто потрапляє в зону компетентності соціальних, а не природничих наук. Авторки підручника «ґендер для медій» відтворюють дану логіку на прикладі: «Уявіть собі багатодітну жінку з невеличкого містечка й молоду жінку зі столиці, яка свідомо вирішила не народжувати дітей і присвятити своє життя літературі. Хіба не різними будуть їх уявлення про те, що значить бути жінкою? Або 60-річного сільського фермера на Закарпатті і молодого банкіра з Харкова. Хіба не відрізнятимуться їх розуміння того, що значить бути чоловіком? [...] водночас у тій самій культурі фемінність і маскуліність різнитиметься серед людей різних класів, різних релігійних уподобань, різного віку, серед людей, що замешкують у селі і в місті» [ґендер для медій, 2017: с. 15]. В цьому контексті апеляція до культури та до розпорошеності нормативних уявлень про ґендерні ролі увиразнюється саме за рахунок природничого універсалізму, котрий передбачає загальну біологічну норму, згідно з якою людські популяції завжди

майже навпіл поділені на дві статі. Саме це дає змогу казати: «попри те, що з виду ми схожі, насправді ми дуже різні». Таким чином, ідея «поділу праці» в рамках поміркованого конструктивізму закріплює дисциплінарні рамки між науками та обмежує коло тем, про які вченим дозволяється говорити від імені своєї дисципліни. Соціальні вчені утримуються від конструктивістських інтерпретацій знань, котрі продукують природничі дисципліни, а останні, своєю чергою, не поширюють власні пояснювальні моделі (наприклад, біологічний детермінізм) на явища людської культури.

Із зазначеного вище доволі просто зрозуміти, що у поміркованого конструктивізму завжди є своя зворотна сторона – поміркований есенціалізм. Під есенціалізмом зазвичай мається на увазі пізнавальна позиція, згідно з якою деякі визначальні характеристики людської поведінки вважаються вродженими, незмінними і непозбувними. В рамках такої «поміркованої» перспективи соціокультурні аргументи завжди мають своїм тлом аргументи якби «від імені природи». Наприклад, ведучи мову про становище квір-людей в сучасному суспільстві, політичний активіст, що керуватиметься цією логікою, говоритиме: «За даними біології, у більшості видів ссавців існує певний відсоток інтерсексуальних особин, що, вочевидь, зумовлюється генетично. Людина – не виключення. Незалежно від обставин, люди, котрих неможливо чітко кваліфікувати як чоловіків або як жінок, існували й існуватимуть завжди. Проте у соціальному плані такі люди, як правило, піддаються дискримінації та маргіналізації, і в наших силах зробити так, щоб їхня інакшість не ставала на заваді до повноцінного суспільного життя, реалізації їхніх прав і свобод». Так, наприклад, ведуться дискусії про право інтерсексуалів та трансгендерних людей на юридичне визнання гендерного переходу чи право не відносити себе до жодного з двох нормативних гендерів, право інтерсексуальних дітей не піддаватися хірургічному втручання за ініціативою батьків або лікарів

чи їхнє право обирати між чоловічими та жіночими громадськими виборними [Greenberg, 2012]. У країнах Західної Європи та Північної Америки боротьба інтерсексуалів й трансгендерів за свої права так чи інакше включена у сферу публічної політики [Withers, 2010], знаходячи своє обґрунтування у ліберальній теорії прав людини. Інакше кажучи, тут йдеться радше про включення у нормативне поле того, що раніше вважалося маргінальним та неприпустимим.

Однак, попри те, що в окремих суспільствах стратегія інструменталізації соціально неунормованих, але біологічно вроджених рис сприяє боротьбі за людські права і свободи, в концептуальному плані даний підхід має низку слабких місць. Як було зазначено вище, поміркований конструктивізм може існувати лише в ситуації, коли відбувається розмежування двох груп феноменів: природних, котрі є вродженими і невідконтрольними, та соціокультурних, котрі є суспільно заданими та змінюються в часі. Однак, в реальності таку межу провести неможливо, оскільки анатомічні та фізіологічні параметри людських тіл сильно залежать від їхнього способу життя, що переважно регулюється соціальними нормами. Крім того, самі наукові знання про «природу» людського тіла постійно змінюються, повсякчас унаочнюючи, що так зване «об'єктивне» наукове знання про жіночий та чоловічий організм сильно залежать від панівної культурної традиції. Можна пригадати цілу низку позицій, що відстоювалися наукою XIX та XX століть як доведені наукові факти, але сьогодні виглядають вкрай непереконливими навіть для нефахівців, як, зокрема, теза про шкоду, котру завдає жіночій матці академічне навчання чи залежність чоловічої та жіночої поведінки від «раціональної» та «ірраціональної» півкуль головного мозку [Гендер для медій, 2017: с. 60-75]. Відтак, дотримання паритету між природничими та соціально-гуманітарними науками означає виведення із-під вістря критики потужних

дискурсивних структур, котрі постають під машкарою об'єктивного знання. Таким чином, ті наукові результати, котрі сьогодні видаються обґрунтованими чи навіть скидаються на «прогресивні» аргументи, як, наприклад, доволі популярна в сучасному ЛГБТ-середовищі теза про вроджений характер гомосексуальності, з часом може втратити свою очевидність. Крім того, слід пам'ятати, що ідея про біологічно зумовлений характер гомосексуальності не раз розв'язувала руки тим, хто намагався її «лікувати», кваліфікуючи дану рису як «недугу», з огляду на відхилення від культурних вимог та статистичних норм.

Саме ці спостереження і дали життя тому різновиду соціального конструктивізму, котрий був вище поіменований *експансивним*. Під експансивним конструктивізмом тут мається на увазі пізнавальна стратегія, котра відмовляється від ідеї чіткого «поділу праці» між природничими та гуманітарними дисциплінами, наполягаючи, що деконструкції та критиці підлягає не лише те повсякденне і наукове знання, хибність якого можна довести його носіям і продуцентам, але і сама ідея універсальної наукової об'єктивності, котра є ключовою складовою пізнавальних стратегій природничих наук. За словами Дони Гаравей, новітня соціологія науки озброїла нас «надзвичайно потужним соціально-конструктивістським аргументом, котрий торкається *усіх* форм інтелектуальних тверджень, а особливо, і в першу чергу, тверджень наукових [...]. За такого спокусливого бачення, позиція інсайдера не має жодних привілеїв, оскільки всі начерки кордонів між внутрішнім та зовнішнім у пізнанні осмислюються як рухи влади, а не як рухи в напрямку істини. Тож, слідуючи цій потужній соціально-конструктивістській перспективі, чого нам боятися того, як вчені описують свою діяльність та досягнення. Вони та їхні патрони зацікавлені в тому, щоб кидати пісок нам у вічі» [Haraway, 1991: p. 184]. Ця експансивна стратегія передбачає радикалізацію конструктивістського аргументу та повну нівеляцію есенціалізму будь-

якого стибу. Там, де поміркований конструктивізм проводить межу, а згодом і наводить містки між природою та суспільством, експансивний конструктивізм намагається довести, що не лише повсякденний есенціалізм пересічних людей, але і позитивістські уявлення про природу в точних науках так само значною мірою є ідеологічними конструктами, котрі слугують на користь панівним соціальним нормам, патріархальним структурам, гетеронормативним, сексистським, расистським та іншим упередженням.

Таким чином, якщо поміркований конструктивізм дотримується розрізнення між суспільними й природними явищами, то експансивний конструктивізм описує природу як частину суспільства. «Природне» подається тут або як дискурсивна конструкція, що має свою суспільну зумовленість, або як недосяжний трансцендентний горизонт, що завжди перебуває «по той бік» досвіду та культурних репрезентацій. Відтак, розрізнення статі та ґендеру, фізіологічних параметрів та сексуальної поведінки тут втрачає свою концептуальну однозначність, оскільки в даному контексті йдеться не стільки про відмежування біологічних параметрів організму від культурних норм та соціальних практик, скільки про два окремих соціальних конструкти, що перебувають одне з одним у складних відносинах. За такого погляду, стать є таким же соціальним конструктом як і ґендер, а теза про вроджений характер сексуальності (байдуже, йдеться про гетеронормативні, гомонормативні чи маргінальні форми сексуальності) подається як одна з репресивних ідеологій, котрі придушують різноманіття сексуальних практик та сексуального досвіду, кодифікуючи їх у відповідності до однієї із рубрик: або як гетеросексуала або як одну з літер в аббревіатурі ЛГБТ+.

Хрестоматійний приклад того, як інтерсексуальна людина прагне підпорядкувати своє тіло та свою поведінку одній із бінарних статевих категорій, докладаючи небувалих зусиль, описаний Гарольдом

Гарфінкелем у його етнометодологічній розвідці, присвяченій Агнес [Гарфінкел, 2005: с. 133-211]. Агнес – молода людина з яскраво вираженим досвідом гендерної дисфорії, що описується як «міжстатева» особа, котру виховували як хлопчика, але чия гендерна ідентичність сформувалася як ідентичність жінки. Досліджений та ретельно описаний Гарфінкелем кейс цікавий насамперед тим, що, попри свій «міжстатевий» статус, Агнес навідріз відмовлялася ідентифікувати себе інакше, ніж як «звичайну жінку». «Агнес була палко переконана, що вона природна, нормальна жінка і наполягала, щоб до неї ставилися як до природної нормальної жінки» [Там само: с. 139]. За словами Гарфінкеля, «У культурних середовищах осіб, наділених нормальною статтю, чоловіки мають пеніс, а жінки – піхву. [...] у випадках, коли ми маємо чоловіків із піхвами та жінок із пенісами, то все ж таки ці люди [...] мусять належати або до тієї категорії, або до тієї. Агнес поділяла цей погляд також як природний факт життя...» [Там само: с. 145]. Дана ситуація унаочнює, як саме концепт статі, котрий, за словами Гарфінкеля, укорінений у здоровому глузді, здатен радикальним чином впливати не тільки на поведінку, але і на структуру людського тіла.

Засновник етнометодології звертає увагу на низку «прийомів», до яких вдавалася Агнес, аби привести себе у відповідність до того стандарту жіночості, котрий нав'язувався як біологічною, так і культурною нормою. Свою досягнуту жіночість вона мусила «підтримувати і скеровувати за рахунок проникливості, обміркованості, вміння, обізнаності, постійних репетицій, роздумів, випробувань, аналізів, зворотного зв'язку тощо» [Там само, с. 188]. Такий «спланований» та «обдуманий» характер її жіночості сукупно з цілеспрямованим приховуванням свого «нежіночого» минулого, вирізняв Агнес з-поміж інших «природних жінок», до числа яких вона себе зараховувала. Вона вчилася бути жінкою, говорити та поводитися

як жінка. Зокрема Гарфінкель згадує ситуацію, коли її бойфренд, від якого вона так само приховувала своє «хлопчаче» минуле, зробив їй зауваження за те, що вона засмагала на очах у чужих чоловіків, що, на його думку, не належало робити пристойній дівчині [Там само: с. 167-168]. Ця та інші конфліктні ситуації стали «помилками», на яких Агнес навчалася відповідати статусу жінки.

Слід звернути увагу, що даний кейс не дає жодної можливості встановити чітку межу між «соціокультурними» та «біологічними» аспектами її жіночості. Досягання статусу «природної, нормальної жінки» в цій ситуації відбувалося не лише за рахунок засвоєння належних гендерних ролей, але і в порядку хірургічного втручання та тривалої реабілітації після видалення пеніса і калитки, а також перетворення їхніх залишків на штучну піхву та статеві губи. Перехід у новий біологічний стан відбувався не одномоментно і потребував довгих та болісних «тренувань», що мали на меті зробити піхву Агнес спроможною до «нормальних» і єдино можливих гетеросексуальних зносин з її бойфрендом. Ситуація Агнес є яскравим свідченням того, як соціально сконструйоване та закріплене у біологічному дискурсі поняття «статі» чинить визначальний вплив на тіло й ідентичність інтерсексуальної особи.

Відтак, для експансивного конструктивізму у гендерних, феміністичних, квір- та ЛГБТ-студіях подібні приклади слугують підставою для того, щоб поставити під сумнів розрізнення статі та гендеру, вродженого та набутого, природного та культурного. Стать протиставляється гендеру не в суто пізнавальному, але і в політичному сенсі, як репресивний соціальний конструкт, що блокує шанси маргіналізованих суспільних груп на емансипацію. Зокрема Дона Гаравей говорить про це таким чином: «Феміністки та інші люди, з чиїх вуст лунала найгучніша критика науки та її претензій, або пов'язаних з нею ідеологій, почасти саме тому уникали вчення про наукову

об'єктивність, адже сумнівалися, що "об'єкти" знання є пасивними й інертними речами. Аналіз таких об'єктів поставав або як освоєння незмінного та наперед визначеного світу, що тлумачиться як ресурс для інструментальних проєктів деструктивних суспільств Заходу, або ж як прикриття [...] інтересів панівних груп. Наприклад, "стать", як об'єкт біологічного знання, постійно являє себе під машкарою біологічного детермінізму, становлячи загрозу для крихких можливостей соціального конструктивізму та критичної теорії, з їхньою здатністю до активного й творчого втручання, уможливлених феміністичними концепціями ґендеру як суспільно, історично й семіотично зумовленої риси» [Haraway, 1991: p. 197].

Таким чином, ведучи мову про положення квір-людей у сучасних суспільних умовах, політична активістка, що стоятиме на позиціях експансивного конструктивізму, радше за все керуватиметься наступною логікою: «Квір – це загальний термін, що об'єднує під своєю парасолькою всіх тих, хто своєю ідентичністю та сексуальністю вибивається із нормативного поля. Розширення норми, наприклад, через доповнення гетеронормативності гомонормативністю, не вирішить проблеми, оскільки норма існує тільки як заперечення девіації, і навпаки. Відтак, мета нашої боротьби не в тому, щоб унормувати якомога більше літер з абревіатури ЛГБТ+, а в тому, щоб похитнути самоочевидність того, що сьогодні здається нормальним. Досягти цього можна лише підриваючи репресивні соціальні конструкти, на кшталт "біологічної статі", "статевих відносин", "сім'ї" і т. д.».

Однак експансивний конструктивізм так само має свій зворотний бік. Привертаючи особливу увагу до дискурсивних порядків, котрі підтримують статус кво та маргіналізують інакшість, прихильниці й прихильники такого бачення нерідко забувають про матеріальний, тілесний характер соціального життя. Коли Аґнес із дослідження

Гарфінкеля намагається змусити свою штучну піхву відповідати сексуальному стандарту «нормальної, природної жінки», вона не просто реалізує нав'язані суспільством сценарії, а чинить ряд цілком конкретних фізичних вправ, завдаючи собі реального тілесного болю. Нерідко, «відкидаючи авторитарні біологічні уявлення про стать, що утворює продуктивне напруження зі своєю бінарною опозицією – гендером, ми відмовляємося не лише від аналітичного апарату, що властивий доволі специфічній західній традиції, але і від самого тіла, як чогось більшого за просту чисту дошку для соціальних приписів, включно з приписами біологічного дискурсу» [Haraway, 1991: p. 197].

Таким чином, якщо загальним тлом для поміркованого конструктивізму є дуалізм природи та культури, що штучно розколює людський досвід на дві сфери, то у випадку експансивного конструктивізму, часто-густо, без уваги залишається сама матерія сексуальності: статеві органи й тілесні звички, гормони та біотехнології, предмети одягу та косметика, електронні девайси та спідня білизна – усі ці гетерогенні актори, що роблять суттєвий вклад у формування гендерного й сексуального досвіду людини поруч із культурними та релігійними приписами, відносинами влади, патріархальними нормами та національними традиціями. Ані біологічний редукціонізм, ані паритет між біологією та соціологією, ані експансивний соціальний конструктивізм, не дають достатніх аналітичних засобів для повноцінного аналізу того, як складається й перетворюється людська (і не лише людська) сексуальність. Саме тому сьогодні ряд дослідниць артикують необхідність «пост-конструкціоністської» перспективи у гендерних, жіночих, ЛГБТ та квір-студіях [Lykke, 2010: p. 133, Haraway, 1991: p. 200-201]. Як дотепно зазначає Карен Барад, сьогодні ми маємо ситуацію, коли в соціальних науках мова, дискурс, культура мають значну вагу, і, як це не дивно, єдина річ, котра вже не має жодної ваги – це тіло («the only thing that does not seem matter anymore is matter»

[Barad, 2003: p. 801]). Якщо квір-теорія і справді має на меті подолання бінарного мислення, то дуалізм природи та культури, тіла й ідентичності, статі й гендеру має стати для неї однією з проблем. Але чи можливо осмислювати сексуальність, не вдаючись до цих протиставлень, нам ще тільки належить дізнатися у майбутньому.

Висновки до розділу 3

В цьому розділі ми розглянули низку ключових концептів акторно-мережевої теорії у їхньому зв'язку і контекстом класичних соціологічних теорій дії. Розгляд низки адаптованих у ANT семіотичних понять (нарратив, актор\актант, програма дії, скрипт) засвідчив, що існує можливість вести мову про становлення акторно-мережевої теорії дії, котра буде здатна запобігти поділу на людських учасників дії та її «не-людські» обставини або засоби, релятивізувати співвідношення між мікро- і макроакторами суспільного життя та уникнути дилеми агента і структури, котра протягом довгого часу залишалась одним із ключових викликів соціальної теорії.

Щоб інтегрувати розглянуті вище поняття в контекст класичних соціологічних теорій агентності необхідно було встановити концептуальну відповідність між ними та їхніми еквівалентами в традиційних соціологічних теоріях. Так ми можемо говорити, що семіотичне поняття актора\актанта зі словника ANT є концептуальним відповідником поняття суб'єкта дії або агента. Поняття «програми дії» в акторно-мережевій теорії вказує водночас на її смислову та практичну орієнтацію, а сама специфіка цього поняття, котре передбачає участь у розгортанні програм та антипрограм дії багатьох акторів\актантів одразу, розкриває її соціальний вимір (в теорії Вебера це описується як «орієнтація на іншого»). Поняття нарративу, котре, як ми з'ясували, є доволі важливим для ANT, слугує способом окреслити дослідницьку перспективу, тобто врахувати укоріненість дослідника в поле, і, разом з тим, воно створює концептуальні підстави для використання семіотичного інструментарію в контексті аналізу агентності, оскільки задає специфічну семіотичну рамку для сприйняття наукових звітів, де в якості соціальних акторів можуть розглядатися як людські, так і нелюдські агенти. Агентність, таким чином, постає як спроможність

колективу (чи асоціації) акторів шляхом об'єднання у єдину мережу реалізовувати програму дії. Саме тому агентність для представників ANT – це не властивість окремих суб'єктів, а радше досяжна риса всієї мережі акторів.

Ми також розглянули три практичні контексти, в яких розкриваються політичні імплікації нового тлумачення агентності, запропонованого акторно-мережевою теорією: здатність нелюдських акторів генерувати суспільну увагу, формування нової системи політичних координат, та практики конструювання ґендерної ідентичності. Таким чином ми продемонстрували, що акторно-мережева теорія має суттєвий евристичний потенціал в контексті соціологічного осмислення агентності, оскільки вона дає можливість висвітлити та частково подолати обмеження класичних соціологічних теорій дії.

ВИСНОВКИ

Дане дослідження присвячено розв'язанню наукової проблеми, що полягає у невідповідності між гносеологічною потребою в теоретичному інструментарії, спроможному аналізувати й описувати спільну активність людських і не-людських агентів соціального життя, та актуальним станом акторно-мережевої теорії, яка претендує на статус такого інструментарію, але не відповідає вимогам повноцінної соціологічної теорії агентності, що зумовлено браком наукових уявлень про теоретичний зв'язок між ANT і класичними соціологічними теоріями дії. Потреба у такому інструментарії зумовлена як сучасними суспільними змінами, внаслідок яких все більш помітну роль в соціальному житті відіграють не-людські актори (технічні прилади, програми, агенти кліматичних змін, бактерії, віруси та ін.), так і самою логікою розвитку соціологічних уявлень про агентність, котра в історико-теоретичній перспективі все частіше тлумачиться не в категоріях свідомого цілепокладання і цілереалізації, а крізь поняття практик.

В ході роботи ми аргументували, чому саме тематика агентності і соціальної дії може вважатися однією з центральних тем теоретичного пізнання в соціології. Соціологія сформувалася як наука про особливості суспільної поведінки людини та її експіндивідуальні детермінанти, і саме цей контекст задавав основні напруження в соціологічних теоріях дії. Для його аналізу ми звернулися до тих напрацювань, котрі містять у своєму арсеналі акторно-мережева теорія. Сам цей напрям, хоча і набуває все більшої популярності в статусі соціологічної теорії, проте не має чіткої дисциплінарної ідентичності і, як ми з'ясували, найчастіше фігурує у сучасних теоретичних дискусіях у трьох амплуа: як одна із новітніх парадигм у соціології науки, як більш загальний дослідницький метод, відомий також під самоназвою

«матеріальна семіотика», або як фундаментальний теоретичний проект «соціології асоціацій», що протиставляється т. з. «соціології соціального». Останній спосіб позиціонування ANT, котрий запропонував Брюно Латур, створює концептуальні підстави для осмислення даного підходу як новітньої соціологічної теорії дії, котра має справу з основними проблемами класичних концепцій агеності в соціології, але при цьому оперує теоретичними аргументами, котрі уможливають розгляд не-людських учасників соціального життя, як соціальних акторів.

Попри розбіжності у можливих інтерпретаціях та оцінках, усіх дослідників із когорти ANT об'єднує ряд методологічних принципів, серед яких ключовими є релятивізація дуалізму природи і культури та розширення кола релевантних для соціологічного аналізу об'єктів, в котре потрапляють речі, технологічні артефакти, живі організми, комп'ютерні програми і т. д. Ці «нові» складові суспільного життя тлумачаться не лише як пасивні посередники людських дій, але і як носії власного потенціалу агентності. Сама ж релятивізація опозиції між природними та суспільними (культурними) явищами є основною складовою дослідницької оптики, котру такі автори як Б. Латур і Дж. Ло називають «антропологією Модерну». Цю оптику ми обрали для історико-соціологічного аналізу ключових соціологічних теорій дії. Аналіз аргументації таких теоретиків як М. Вебер, А. Шюц, Т. Парсонс і Е. Гіденс продемонстрував, що базові принципи їхніх теорій спираються на тезу про онтологічну виключність людини, котра досягається завдяки її здатності до осмисленої діяльності. Нам вдалося продемонструвати, що у працях основних класиків теорії дії присутній дуалізм природи і суспільства, котрий, накладаючись на логіку соціологічного пояснення, призводить до появи у соціологічному мисленні дуалізму агентності і структури. Натомість представники ANT обґрунтовують позицію, згідно з якою цієї класичної дилеми

соціологічного теоретизування можна уникнути, якщо закріпити за не-людськими учасниками світу статус акторів, тобто соціальних агентів. Таким чином, експіндивідуальні детермінанти соціальної дії осмислюються в категоріях впливу інших акторів (як людей, так і не-людей), а не як структурні обмеження чи надіндивідуальні чинники. Саме тому Латур описує матеріальні об'єкти як «приховану масу» соціальної реальності [Latour 1992], і називає технології тим, що «уможливлює те, що утримує суспільство укупі як тягле ціле» [Latour 1991b: p. 103].

Окресливши у такий спосіб проблемне поле, ми перейшли до розгляду ключових концептів акторно-мережевої теорії у їхньому зв'язку і контекстом класичних соціологічних теорій дії. Розгляд низки адаптованих у ANT семіотичних понять (нарратив, актор\актант, програма дії, скрипт) засвідчив, що існує можливість вести мову про становлення акторно-мережевої теорії дії, котра буде здатна запобігти поділу на людських учасників дії та її «не-людські» обставини або засоби, релятивізувати співвідношення між мікро- і макроакторами суспільного життя та уникнути дилеми агента і структури, котра протягом довгого часу залишалась одним із ключових викликів соціальної теорії.

Як можна інтегрувати розглянуті вище поняття в контекст класичних соціологічних теорій агентності? Для цього необхідно встановити концептуальну відповідність між ними та їхніми еквівалентами в традиційних соціологічних теоріях. Так ми можемо говорити, що семіотичне поняття актора\актанта зі словника ANT є концептуальним відповідником поняття суб'єкта дії або агента. Разом із тим, воно передбачає, що активну участь в соціальному житті беруть не лише люди чи об'єднання людей, але і не-людські агенти.

Поняття «програми дії» в акторно-мережевій теорії вказує водночас на її смислову та практичну орієнтацію, а сама специфіка

цього поняття, котре передбачає участь у розгортанні програм та антипрограм дії багатьох акторів\актантів одразу, розкриває її соціальний вимір (в теорії Вебера це описується як «орієнтація на іншого»). Поняття програми дії, як його тлумачать зокрема Брюно Латур і Меделен Акріш, передбачає своєрідну інтенційність дії, але, разом із тим, ця інтенційність описується не у категоріях мотиву, свідомого цілепокладання або проекту дії, а радше як сценарій дії або її загальна практична орієнтація, котра може бути узагальнена дослідником у вигляді певної наративної конструкції.

Саме поняття наративу, котре, як ми з'ясували, є доволі важливим для ANT, слугує способом окреслити дослідницьку перспективу, тобто врахувати укоріненість дослідника в поле, і, разом з тим, воно створює концептуальні підстави для використання семіотичного інструментарію в контексті аналізу агентності, оскільки задає специфічну семіотичну рамку для сприйняття наукових звітів, де в якості соціальних акторів можуть розглядатися як людські, так і нелюдські агенти. Агентність, таким чином, постає як спроможність колективу (чи асоціації) акторів шляхом об'єднання у єдину мережу реалізовувати програму дії. Саме тому агентність для представників ANT – це не властивість окремих суб'єктів, а радше досяжна риса всієї мережі акторів.

Далі було розглянуто три практичні контексти, в яких розкривається політичні імплікації нового тлумачення агентності, запропонованого акторно-мережевою теорією. Перший контекст фіксує здатність нелюдських акторів генерувати суспільну увагу. В якості прикладу було розглянуто такий об'єкт київської міської інфраструктури як «Московський міст» (тепер «Північний міст») в контексті реалізації політик зміни топоніміки на тлі програми декомунізації громадського простору. Було проведено розрізнення трьох перспектив концептуалізації політики: дискретної, експансивної

та градуальної. Градуальна перспектива, властива ANT, дає можливість розглядати будь-який об'єкт як імовірне джерело політичних суперечок, залежно від однієї з 5 стадії політизації, описаних Брюно Латуром в рамках його концепції «політики речей» («Dingpolitik»). Цей практичний контекст фіксує здатність не-людських акторів слугувати атрактором та чинником політичних суперечок.

Другим практичним контекстом, через який актуалізуються політичні імплікації запропонованого в ANT розуміння агентності, слугують сучасні глобальні кліматичні виклики. Зокрема на прикладі однієї з останніх праць Брюно Латура показано, як інтеграція нового розуміння агентності в процес формування політичних програм здатна формувати нову систему політичних координат, де на зміну класичному поділу між правими та лівими політичними силами приходить поділ між силами, які схильні враховувати інтереси та впливи не-людських акторів на перебіг суспільного життя, і тими силами, котрі схильні ігнорувати їх. Поточна пандемічна криза, зумовлена коронавірусною інфекцією COVID-19, лише загострила це розмежування. З огляду на це, запропоноване Латуром новаторське поняття «Земного» («Terrestrial») у його протиставленні поняттю «глобального», набуває неабиякої актуальності, оскільки дає можливість вести мову про глобальні екологічні виклики в термінах спільної діяльності людських та не-людських акторів.

Третім практичним контекстом, в якому актуалізуються політичні аспекти новітнього тлумачення агентності в ANT, є проблематика конструювання ґендеру. Зокрема концептуальні побудови таких дослідниць як Донна Гаравей та Карен Барад, котрі значною мірою афілійовані з акторно-мережевою теорією, дають можливість аналізувати процес конструювання ґендерних ідентичностей, уникаючи логік соціального конструктивізму та не вдаючись до дуалізму природи і культури. Так, шляхом нової інтерпретації

хрестоматію прикладу ґендерного переходу, описаного Гарольдом Гарфірнкелем, було показано, що процес формування нового ґендерного статусу доцільно розглядати крізь призму запропонованої акторно-мережевою теорією моделі, де цей статус описується як досяжна характеристика, сформована завдяки систематичному поєднанню смислових, тілесних та практичних чинників, де матеріальні об'єкти відіграють не останню роль.

Таким чином, нам вдалося показати, що акторно-мережева теорія має суттєвий евристичний потенціал в контексті соціологічного осмислення агентності, оскільки вона дає можливість висвітлити та частково подолати обмеження класичних соціологічних теорій дії. Здебільшого це досягається шляхом релятивізації дуалізму природи та культури та через розширення кола об'єктів, що можуть розглядатися як активні учасники суспільного життя. Звісно, що сама вона теж має свої слабкі сторони, зокрема її обмеженням є низька чутливість до такого важливого аспекту соціальної діяльності як здатність актора нести моральну й правову відповідальність за вчинені дії (хоча вона дає змогу оцінити внесок не-людських акторів у підтримання соціального порядку). Крім того, її увага до не-людських акторів разом із тим не свідчить про намір її представників нівелювати різницю між людьми та іншими учасниками суспільного життя. З огляду на імплементацію семіотичних понять у соціологічні дослідницькі стратегії, їй доводиться мати справу із наративними конструкціями, котрі вибудовують насамперед людські суб'єкти. Тому роль людської діяльності, в тому числі в контексті її впливу на долю не-людських акторів, все одно залишається в центрі уваги АНТ. Зокрема про це свідчить активна участь Брюно Латура та Донни Гаравей у дискусіях щодо антропоцену. Вочевидь, саме кліматичні та інші екологічні виклики становитимуть одну з ключових тем для відповідних авторів у найближчі десятиліття.

Список використаних джерел

1. Akrich M. A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies / Madeleine Akrich, Bruno Latour // *Shaping Technology – Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. – Cambridge–London: The MIT Press, 1992. – 360 p.
2. Amsterdamska O. Surely You Are Joking, Monsieur Latour! / Olga Amsterdamska // *Science, Technology, & Human Values*. – 1990. – №4. – P. 495–504.
3. Barad K. Posthumanist Performativity: Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter / Karen Barad // *Gender and Science*. – 2003. – №3. – P. 801–831.
4. Baron L. F. The Associations between Technologies and Societies: The Utility of Actor-Network Theory / L. F. Baron, R. Gomez. // *Science, Technology & Society*. – 2016. – №2. – P. 1–20.
5. Beetz J. Latour with Greimas – Actor-Network Theory and Semiotics [Електронний ресурс] / Johannes Beetz. – Режим доступу до ресурсу:
[https://www.academia.edu/11233971/Latour with Greimas - Actor-Network Theory and Semiotics](https://www.academia.edu/11233971/Latour_with_Greimas_-_Actor-Network_Theory_and_Semiotics).
6. Bijker W. Constructing Worlds: Reflections on Science, Technology and Democracy (and a Plea for Bold Modesty) / Wiebe E. Bijker // *Engaging Science, Technology, and Society*. – 2017. – №3. – P. 315–331.
7. Bijker W. The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology /

W. Bijker, T. Hughes, T. Pinch. – Cambridge: The MIT Press, 1987. – 405 p.

8. Blok A. Bruno Latour: Hybrid Thoughts in a Hybrid World / Anders Blok, Torben Elgaard Jensen. – Routledge, 2012. – 208 p.

9. Bloor D. Knowledge and Social Imagery / David Bloor. – Chicago: University of Chicago Press., 1976.

10. Callon M. Afterword: The devices of attachment / Michel Callon // Markets and the Arts of Attachment / Michel Callon. – Oxford: Routledge, 2017. – p. 180–195.

11. Callon M. On Interests and their Transformation: Enrolment and Counter-Enrolment / Michel Callon, John Law // Social Studies of Science. – 1982. – p. 615–625.

12. Callon M. Revisiting marketization: from interface-markets to market-agencements / Michel Callon // Consumption Markets & Culture. – 2016. – p. 17–37.

13. Callon M. Techno-economic networks and irreversibility / Michel Callon // A sociology of monsters: essays on power, technology and domination / Michel Callon. – London: Routledge, 1991. – p. 132–165.

14. Chagani F. Critical political ecology and the seductions of posthumanism [Электронный ресурс] / Fayaz Chagani // Journal of Political Ecology. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: http://jpe.library.arizona.edu/volume_21/Chagani.pdf.

15. Chakrabarty D. The Politics of Climate Change Is More Than the Politics of Capitalism / D. Chakrabarty // Theory, Culture & Society. – 2017. – No 34(2–3). – P. 25–37.

16. Clark, N. Geosocial Formations and the Anthropocene / N. Clark and K. Yusoff // *Theory, Culture & Society*. – 2017. – No34(2-3), pp.3-23.
17. Colebrook. C. Sex and the (Anthropocene) City / C. Colebrook // *Theory, Culture & Society*. – 2016. – No 34(2-3). – P. 39-60.
18. Collins H. Epistemological Chicken / H. Collins, S. Yearley // *Science as Practice and Culture* / H. Collins, S. Yearley. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. –P. 301–326.
19. Collins H. Stages in the Empirical Programme of Relativism / Harry Collins. // *Social Studies of Science*. – 1981. – N°1. – C. 3–10.
20. Dalby, S., 2015. Anthropocene Formations: Environmental Security, Geopolitics and Disaster. *Theory, Culture & Society*, 34(2-3), pp.233-252.
21. Gad C. On the Consequences of Post-ANT / C. Gad, B. J. Casper. // *Science Technology Human Values*. – 2009. – N°1. – P. 55–80.
22. Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Anthony Giddens. – Redwood City: Stanford University Press, 1993.
23. Greenberg J. A. Intersexuality and Law: Why Sex Matters / Julie A. Greenberg. – New York and London: New York University Press, 2012. – 169 p.
24. Greimas A. J. On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory / Algirdas Julien Greimas. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. – 237 p.

25. Haraway D. A Game of Cat's Cradle: Science Studies, Feminist Theory, Cultural Studies / Donna Haraway // Configurations. – 1994. – №1. – С. 59–71.
26. Haraway D. Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin / Donna Haraway // Environmental Humanities. – 2015. – Vol. 3. – P. 159–165.
27. Haraway D. J. Situated Knowledges / Donna J. Haraway // Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature. – 1991. – 287 p.
28. Haraway D. Simians, Cyborgs, and Women / Donna Haraway. – Routledge, 1990. – 312 p.
29. Harman G. Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics / Graham Harman. – Melbourne: Re-Press, 2009. – 247 p.
30. Harman G. Tool-Being: Heidegger and the Metaphysics of Objects / Graham Harman. – Chicago: LaSalle, Open Court. – 2002.
31. Hetherington K. After Networks / Kevin Hetherington, John Law // Environment and Planning D: Society and Space. – 2000. – №2. – P. 127–132.
32. Hird M. Waste, Environmental Politics and Dis/Engaged Publics / M. Hird // Theory, Culture & Society. – 2015. – No34(2-3). – P. 187–209.
33. Høstaker R. Latour – semiotics and science studies / Roar Høstaker // Science Studies. – 2005. – №2. – P. 5–25.
34. Kipnis A. Agency between humanism and posthumanism: Latour and his opponents / Andrew Kipnis. // Journal of Ethnographic Theory. – 2015. – №2. – С. 43–58.

35. Kopytoff I. The cultural biography of things: commoditization as process / Igor Kopytoff / The social life of things. Commodities in cultural perspective. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1986.

36. Last A. We Are the World? Anthropocene Cultural Production between Geopoetics and Geopolitics /A. Last // Theory, Culture & Society. – 2015. – No34(2-3). – P.147-168.

37. Latour B. Berlin Key or How to Do Words with Things / Bruno Latour // Matter, Materiality and Modern Culture. – Routledge, 1991. – P. 10–21.

38. Latour B. Down to Earth: Politics in the New Climatic Regime / Bruno Latour. – Cambridge: Polity Press, 2018.

39. Latour B. Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts / B. Latour, S. Woolgar. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986. – 294 p.

40. Latour B. On recalling ANT / Bruno Latour // Actor Network Theory and after / Bruno Latour. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999. – p. 15–25.

41. Latour B. One More Turn after the Social Turn: Easing Science Studies into the Non-Modern World / Bruno Latour // The Social Dimensions of Science / Bruno Latour., 1992. – P. 272–292.

42. Latour B. Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies / Bruno Latour. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 336 p.

43. Latour B. Pouvoir et devoir dans un article de science exacte / Bruno Latour, Paolo Fabri // Actes de la Recherche en Sciences Sociales. – 1977. – N°1. – P. 81–95.

44. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory* / Bruno Latour. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 301 p.
45. Latour B. *Technology is Society Made Durable* / Bruno Latour // *A Sociology of monsters: Essays on power, technology, and domination* (Sociological review monograph). – Routledge, 1991. – P. 103–132.
46. Latour B. *The Pasteurization of France* / Bruno Latour. – Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1988. – 273 p.
47. Latour B. *The Politics of Explanation: An Alternative* / Bruno Latour // *Knowledge and Reflexivity* / Bruno Latour. – London: Sage. – (New Frontiers in the Sociology of Knowledge). – p. 155–177.
48. Latour B. *Where are the Missing Masses, Sociology of a Few Mundane Artifacts* / Bruno Latour // *Shaping Technology – Building Society* / Wiebe Bijker, John Law. – Cambridge: MIT Press, 1992 – p. 2–177.
49. Latour B. *Why Gaia is not a God of Totality* / B. Latour // *Theory, Culture & Society*. – 2016. – 34(2-3). – P. 61-81.
50. Latour B. *Writing Science – Fact and Fiction* / Bruno Latour, Françoise Bastide // *Mapping the Dynamics of Science and Technology*. – 1986. – p. 51–66.
51. Laudan L. *Progress and its Problems. Towards a Theory of Scientific Growth* / Larry Laudan. – Los Angeles: The University of California Press, 1977. – 264 P.

52. Law J. Actor Network Theory and Material Semiotics / John Law // *The New Blackwell Companion to Social Theory*, 2009. – P. 141–158.
53. Law J. After ANT: complexity, naming and topology / John Law // *Actor Network Theory and after* / John Law. – Oxford: Blackwell Publishers, 1999. – P. 1–14.
54. Law J. After Method: Mess in Social Science Research / John Law. – Abingdon-on-Thames: Routledge. – 2004. – 200 p.
55. Law J. Enacting the social / John Law, John Urry // *Economy and Society*. – 2005. – №3. – P. 390–410.
56. Law J. Laboratories and Texts / John Law // *Mapping the Dynamics of Science and Technology*. – 1986. – p. 35–50.
57. Law J. Objects and Spaces / John Law // *Theory, Culture and Society*. – 2002. – №5-6. – P. 91–105.
58. Law J. On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India / John Law // *The Sociological Review*. - 1984. – №1. – P. 234–263.
59. Law J. Organizing modernity / John Law. – Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1994. – 219 p.
60. Law J. Performing Technology's Stories: On Social Constructivism, Performance, and Performativity / John Law, Vicky Singleton // *Technology and Culture*. – 2000. – №4. – P. 765–775
61. Law J. Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion / John Law // *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. – Cambridge: The MIT Press, 2012. – P. 105–127.

62. Law J. The Actor-Enacted: Cumbrian Sheep in 2001 / J. Law, A. Mol // Material Agency: Towards a Non-Anthropocentric Approach / J. Law, A. Mol., 2008. – p. 57–77.
63. Law J. The Heterogeneity of Texts / John Law // Mapping the Dynamics of Science and Technology. – 1986. – p. 67–83.
64. Law, J. and Mol, A., 2020. Words to think with: An introduction. *The Sociological Review*, 68(2), pp.263-282.
65. Law, J. On Power and its Tactics: A View from the Sociology of Science / John Law // *The Sociological Review*. – 1986. – №1. – P. 1–38.
66. Lenoir T. Was That Last Turn a Right Turn? The Semiotic Turn and A. J. Greimas / Timothy Lenoir // *Configurations*. – 1994. – №2. – 119–136.
67. Lykke N. The Timeliness of Post-Constructionism / Nina Lykke // *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*. – 2010. – P. 131–136.
68. Lynch M. Extending Wittgenstein: The pivotal move from epistemology to the sociology of science / Michael Lynch // *Science as Practice and Culture* / Michael Lynch. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – P. 215–265.
69. MacKenzie D. The Social Shaping Of Technology: How The Refrigerator Got Its Hum / D. MacKenzie, J. Wajcman. – London: Open University Press, 1985. – 327 p.
70. Mayntz R. The Development of large technical systems / R. Mayntz, T. Hughes. – Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1988. – 300 p.

71. McBride N. Actor-Network Theory and the Adoption of Mobile Communications / Neil McBride. // *Geography*. – 2003. – №4. – P. 266–276.
72. McLaren M. A. Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity / Margaret A. McLaren. – SUNY Press, 2002. – 240 p.
73. Merton R. K. The Matthew Effect in Science / Robert King Merton. // *Science*. – 1968. – P. 56–63.
74. Merton R. K. The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations / Robert King Merton. – Chicago: The University of Chicago Press, 1973. – 606 p.
75. Mialet H. Where would STS be without Latour? What would be missing? / H el ene Mialet. // *Social Studies of Science*. – 2012. – №3. – P. 456–461.
76. Mol A. Not quite clean: Trailing schoon and its resonances / Annemarie Mol // *The Sociological Review*. – 2020. – №2. – P. 385–400.
77. Mol A. Ontological Politics. A Word and Some Questions / Annemarie Mol // *The Sociological Review*. – 1999. – №1. – P. 74–89.
78. Oakes G. Max Weber on Value Rationality and Value Spheres: Critical Remarks / Guy Oakes // *Journal of Classical Sociology*. – 2003. – №1. – P. 27–45.
79. Oakes G. Methodological Ambivalence: The Case of Max Weber / Guy Oakes // *Social Research*. – 1982. – №3. – P. 589–615.
80. Oakes G. Remarks on Weber and Rickert / Guy Oakes // *International Journal of Politics, Culture, and Society*. – 1987. – №1. – P. 150–158.

81. Oakes G. Rickert's Value Theory and the Foundations of Weber's Methodology / Guy Oakes // *Sociological Theory*. – 1988. – №1. – P. 38–51.
82. Oakes G. Weber and Ricket: Concept Formation in the Cultural Sciences / Guy Oakes. – Cambridge: The MIT Press, 1990. – 191 p.
83. Parsons T. Structure of Social Action: A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers / Talcott Parsons. – New York: Free Press, 1966. – 847 p.
84. Pickering A. The Mangle of Practice - Agency and Emergence in the Sociology of Science / Andrew Pickering // *American Journal of Sociology*. – 1993. – №3. – P. 559–589.
85. Sayes E. M. Actor–Network Theory and methodology: Just what does it mean to say that nonhumans have agency? / Edwin Michael Sayes. // *Social Studies of Science*. – 2013. – №1. – P. 134–149.
86. Schaffer S. The Eighteenth Brumaire of Bruno Latour / Simon Schaffer. // *Studies in History and Philosophy of Science*. – 1991. – №1. – P. 175–192.
87. Schmidgen H. Bruno Latour in Pieces: An Intellectual Biography / Henning Schmidgen. – New York: Fordham University Press, 2015. – 177 p.
88. Shapin S. Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life / S. Shapin, S. Schaffer. – Princeton: Princeton University Press, 1985. – 456 p.

89. Strum S. Redefining the social link: from baboons to humans / S. S. Strum, Bruno Latour // *Social Science Information*. – 1987. – №4. – p. 783–802.
90. Vandenberghe F. Reconstructing Humants: A Humanist Critique of Actant-Network Theory / Frédéric Vandenberghe // *Theory, Culture & Society*. – 2002. – №5–6. – P. 51–67.
91. Vera H. An Interview with Peter L. Berger: Chamber Music at a Rock Concert / Hector Vera. // *Cultural Sociology*. – 2015. – №1. – P. 1–9.
92. Verran H. A Postcolonial Moment in Science Studies: Alternative Firing Regimes of Environmental Scientists and Aboriginal Landowners / Helen Verran // *Social Studies of Science*. – 2002. – №5-6. – P. 729–762.
93. Withers D. M. Transgender and Feminist Alliances in Contemporary U.K. Feminist Politics / Deborah M. Withers // *Feminist Studies* – 2010. – №3. – P. 691–697.
94. Woolgar S. Some Remarks about Positionism: A Reply to Collins and Yearley / Steve Woolgar // *Science as Practice and Culture* / Steve Woolgar. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – P. 327–342.
95. Wyatt S. Home on the Range: What and Where Is the Middle in Science and Technology Studies? / S. Wyatt, B. Brian. // *Science, Technology, & Human Values*,. – 2007. – №6. – P. 619–626.
96. Yusoff K. Geosocial Strata / K. Yusoff // *Theory, Culture & Society*. – 2017. – 34(2-3). – P. 105-127.
97. Zalasiewicz J. Petrifying Earth Process: The Stratigraphic Imprint of Key Earth System Parameters in the Anthropocene / J.

Zalasiewicz, W. Steffen, R. Leinfelder, M. Williams, C. Waters // *Theory, Culture & Society*. – 2017. – No 34(2-3), pp. 83-104.

98. Александер Дж. Сильная программа в культурсоциологии / Джеффри Александер, Филипп Смит // *Социологическое обозрение*. – 2010. – №2. – С. 11–30.

99. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Academia-Центр, 1995. – 323 с.

100. Блур Д. Анти-Латур / Дэвид Блур. // *Логос*. – 2017. – №1. – С. 85–134.

101. Блур Д. Глава 6. Возможна ли альтернативная математика / Дэвид Блур. // *Социология власти*. – 2012. – №1. – С. 150–177.

102. Быков Е. От акторно-сетевой теории к модусам существования: экспозиция в семи сценах (Bruno Latour. An Inquiry Into Modes of Existence) / Евгений Быков // *Логос*. – 2017. № 1 (116). – С. 251-271.

103. Вахштайн В. Рецензия на Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик. / Виктор Вахштайн // *Социологическое обозрение*. Т.8. №3. 2009

104. Вахштайн В. С. «Nothing is political...» / Виктор Семенович Вахштайн // *Социология власти*. – 2012. – №8. – С. 5–7.

105. Вахштайн В. С. «Поворот к материальному»: тридцать лет спустя / Виктор Семенович Вахштайн. // *Социология власти*. – 2015. – №1. – С. 8–16.

106. Вахштайн В. С. Революция и реакция: об истоках объектно-ориентированной социологии / Виктор Семёнович Вахштайн. // Логос. – 2017. – №1. – С. 42–84.

107. Вахштайн В. С. «Неудобная» классика: творческое наследие Ирвинга Гофмана / Виктор Семёнович Вахштайн // Классика и классики в социальном и гуманитарном знании / Виктор Семёнович Вахштайн. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – С. 64–101.

108. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

109. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К.: Основи, 1994. – 273 с.

110. Ветушинский А. На пути к симметрии: как онтология стала плоской / Александр Ветушинский // Философия и культура. – 2016. – №12. – С. 1625–1630.

111. Галберстам Дж. Низька теорія (передмова до книжки «Квір-мистецтво неспіху») [Електронний ресурс] / Джудит-Джек Галберстам ; пер. з англ. Марії Маєрчик // Критика феміністична — 2017. — №1. — Режим доступу: <http://feminist.krytyka.com/ua/articles/nyzka-teoriya-peredmova-do-knyzhky-kvir-mystetstvo-neuspikhu>

112. Гарвей Д. Переосмислюючи спорідненість: крок із антропоцену в ктулуцен / Дона Гарвей // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2016. – №1–2. – С. 76–85.

113. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / [М. Маєрчик, О. Плахотнік, Л. Малес, Т. Марценюк та ін.] ; за ред. М.

Маєрчик, О. Плахотнік та Г. Ярманової. — [Вид. 3, виправлене та доповнене] — К.: Критика, 2017. — 220 с.

114. Гидденс Э. Новые правила социологического метода / Энтони Гидденс // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч.; ч. 2. — М.: Книжный дом «Университет», 2002.

115. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс — М.: Академический проект, 2005.

116. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Томас Гоббс. — Київ: Дух і Літера, 2000.

117. Греймас А.-Ж. Семиотика страстей. От состояния вещей к состоянию души / А.-Ж. Греймас, Ж. Фонтаний. — М.: ЛКИ, 2007. — 336 с.

118. Греймас А.-Ж. Структурная семантика: Поиск метода / Альгирдас-Жульен Греймас. — М.: Академический проект, 2004. — 368 с.

119. Гарфінкел Г. Дослідження з етнометодології / Гаролд Гарфінкел. — К.: Курс, 2005 — 340 с.

120. Дейнека А. В. Антропология Модерна как методологическая рамка анализа теорий социального действия / А. Дейнека // Universum: общественные науки. — 2017. — №11. — с. 4–8

121. Дейнека А. В. Квір-теорія по той бік конструктивізму та есенціалізму: чи можливо позбутися бінарного мислення? / А. Дейнека // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. — 2017. — №33. — с. 80–88.

122. Дейнека А. В. Проблематика смислу та смислотворення в контексті соціологічних теорій Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса / А. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2013. – №4. – с. 69–74.

123. Дейнека А. В. Соціальна топологія та проблематика агентності у акторно-мережевій концепції Джона Ло / А. Дейнека / Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2015. – №28. – с. 43–50.

124. Дейнека А. В. Стратегії позиціонування акторно-мережевої теорії в дискурсі сучасного соціологічного теоретизування / А. Дейнека. – Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки. – 2017. – №1 (32). – с. 60–77.

125. ДеЛанда М. Война в эпоху разумных машин. – Изд-во: «Кабинетный учёный», 338 с.

126. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм. – М.: Канон+РООИ "Реабилитация", 1996. – 432 с.

127. Ерофеева М. Акторно-сетевая теория и проблема социального действия / Мария Ерофеева // Социология власти. – 2015. – №1. – С. 17–36.

128. Ерофеева М. К вопросу о социологической рефлексии: утопии и симметрия / Мария Ерофеева, Наталья Лебедева // Социология власти. – 2014. – №4. – С. 38–57.

129. Ерофеева М. О возможности акторно-сетевой теории действия / Мария Ерофеева // Социология власти. – 2015. – №4. – С. 51–71.

130. Ерофеева М. После АСТ: путевые заметки / Мария Ерофеева // Социология власти. – 2019. – №1. – С. 8–17.

131. Ерофеева М. Шутки в сторону! Акторно-сетевая теория о легитимации научного знания / Мария Ерофеева // Социология власти. – 2012. – №6–7(1). – С. 27–37.

132. Йоас Х. Социальная теория. 20 вводных лекций / Йоас Х., Кнёбель В. – СПб.: Алетейя, 2011. – 840 с.

133. Каллон М. Некоторые элементы социологии перевода: приручение морских гребешков и рыболовов бухты Сен-Бриё / Мишель Каллон // Логос. – 2017. – Том 27. – С. 49–94.

134. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

135. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Эрнст Канторович. – М.: Издательство Института Гайдара, 2015. – 752 с.

136. Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания / Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 267–307

137. Кононова Я. В. Концепт істини як «чесної гри» у конструктивістській онтології Бруно Латура / Я. В. Кононова // Нова парадигма: журнал наукових праць / [голов. ред. В.П. Бех] ; Пед. ун-т імені М.П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма». – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 125. – С. 177–192;

138. Кононова Я. В. Концепція Бруно Латура у перспективі парадигмальної зміни основ соціологічної теорії : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 "Теорія та історія соціології" / Кононова Яна Вячеславівна – Запоріжжя, 2015. – 20 с.

139. Кононова Я. В. Концепція Бруно Латура у перспективі парадигмальної зміни основ соціологічної теорії : дис. канд. соц. наук : 22.00.01 / Кононова Яна Вячеславівна. – Запоріжжя, 2015. – 160 с.

140. Кононова Я.В. Антропология сучасності Б.Латура / Я.В. Кононова // Культура і сучасність: альманах / [редкол. : В.Д. Шинкарук (голов. ред.) та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – № 2. С. 42-48;

141. Кононова Я.В. Методологічні аспекти актор-мережевої теоретичної орієнтації: Бруно Латур / Я.В. Кононова // Вісник НТУ України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. / [редкол. : Л.М. Димитрова (голов. ред.) та ін.]. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2013. – № 2 (18). – С. 47–52;

142. Кононова Я.В. Мотив радикалізму в дискурсе теоретиків акторно-сетевого підходу / Я. Кононова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки: сб. науч. раб. / [главн. ред. М.Ю.Попов и др.]. – М.: «Регистр», 2014. – Вып. 12. – С. 185–189;

143. Кононова Я.В. Постгуманітарна перспектива у соціологічному теоретизуванні / Я. В. Кононова // Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія: філософія, політологія, соціологія. / [редкол. : В.Г. Чернець (голов. ред.) та ін.]. – О. : ІВЦ ПНПУ імені К. Д. Ушинського, 2014. – № 4 (62). – С. 151–158;

144. Кононова Я.В. Функціонування концепту «річ» в дискурсі теоретиків акторно-мережевого підходу / Я.В. Кононова // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал / [редкол. : В.Г. Чернець (голов. ред.) та ін.]. – К. : Міленіум, 2014. – № 4. С. 54-59;

145. Конт О. Дух позитивной философии / Огюст Конт. – Ростов на Дону: Феникс, 2003. – 256 с.

146. Костенко Н. В. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа / Наталия Викторовна Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №1. – С. 3–15.

147. Кроули С. Л. Конструирование пола и сексуальностей / Сара Л. Кроули, Кендал Л. Брод // Гендерные исследования. – 2010. – №20–21. – С. 12–50.

148. Кузнецов А. Г. Латур и его «технолог»: вещи, объекты и технологии в акторно-сетевой теории / Андрей Геннадиевич Кузнецов // Социология власти. – 2015. – № 1. – С. 55–89.

149. Кузнецов А. Г. Парадигма Латура – история одного предательства социального конструктивизма в STS / Андрей Геннадиевич Кузнецов // Векторы развития современной России: «границы» в социальных науках: Материалы XI Международной научно-практической конференции (г. Москва, 20-21 апреля 2012 г.) / Андрей Геннадиевич Кузнецов. – М.: МВСШЭН, 2013. – С. 62–75.

150. Кузнецов А. Г.. Метод Латура: семиотика между литературой и наукой / Андрей Геннадиевич Кузнецов // Логос. – 2018 – № 5. – С. 85–112.

151. Латур Б. Габриель Тард и конец социального [Электронный ресурс] / Бруно Латур. – 2016. – Режим доступа до ресурсу:

https://vk.com/doc1813673_438600503?hash=b7bdfa4fa4d6e6ebbo&dl=97825f2b9a1b010e3b.

152. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери / Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 199–223

153. Латур Б. Извините, вы не могли бы вернуть нам материализм? / Бруно Латур. // Логос. – 2014. – №4. – С. 165–174.

154. Латур Б. Коперниковский переворот в политической теории / Бруно Латур // Социология власти. – 2012. – №1. – С. 235–254.

155. Латур Б. Наука в действии: следуя за учёными и инженерами внутри общества / Бруно Латур. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 414 с.

156. Латур Б. Об интеробъективности / Социология вещей. Сборник статей / Под ред. Вахштайна. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 169–199

157. Латур Б. Пастер: война и мир микробов, с приложением «Несводимого» / Бруно Латур. – СПб.: Издательство Европейского университета, 2015. – 314 с.

158. Латур Б. Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Бруно Латур. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2014. – 384 с.

159. Латур Б. Политика объяснения: альтернатива / Бруно Латур // Социология власти. – 2012. – №8. – С. 113–143.

160. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука / Джон Ло. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. — 352 с.

161. Луман Н. Почему необходима системная теория? [Электронный ресурс] / Никлас Луман // Центр гуманитарных технологий. — 2010. — Режим доступа до ресурсу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2971>.

162. Мол А. Множественное тело. Онтология в медицинской практике / Анмари Мол. — Пермь: Гиле Пресс, 2017. — 254 с.

163. Напреенко И. Делегирование агентности в концепции Бруно Латура: как собрать гибридный коллектив киборгов и антропоморфов? / Иван Напреенко // Социология Власти. — 2015. — №1. — С. 108–121.

164. Напреенко И. Семиотический поворот в STS: теория референта Бруно Латура / Иван Напреенко // Социология Власти. — 2013. — №1-2. — С. 75–98.

165. Парсонс Т. О структуре социального действия / Талкотт Парсонс. — М.: Академический проект, 2002. — 880 с.

166. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Толкотт Парсонс // Thesis. — 1993. — №2. — С. 94–122.

167. Покровский Н. Е. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона / Никита Евгеньевич Покровский. // Социологические исследования. — 1992. — №2. — С. 114–117.

168. Прагматичний поворот в концепції Б. Латура / Я. В. Кононова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та

практики : зб. наук. пр. / [редкол. : О.Л. Скідін (голов. ред.) та ін.].
– Запоріжжя: КПУ, 2014. – Вип. 62. – С. 241–250;

169. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт. – М.: Республика, 1998. – 413 с.

170. Селені І. Потрійна криза соціології / Іван Селені // Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ». – 2015. – №2–3. – Р. 36–47.

171. Сивков Д. Ю. Пять книг по исследованиям науки и технологий (STS) / Денис Юрьевич Сивков. // Всеукраїнський соціологічний часопис "СВОЄ". – 2015. – №2. – С. 26–35.

172. Симондон Ж. О способе существования технических объектов (сокращенный перевод и комментарии М. Куртова) / Жильбер Симондон. – Транслит №9, 2011. – с. 94 – 110

173. Соболевська М. О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології. Навчальний посібник / Марина Олександрівна Соболевська. – К.: Дух і літера, 2010. – 164 с.

174. Соболевська М. О. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм в сучасній соціологічній теорії: монографія / Марина Олександрівна Соболевська. – К.: Логос, 2014. – 248 с.

175. Соболевська М. О. Цей невизначений предмет дослідження, або спроба застосування методу-зборки в дослідженні результатів впровадження медіаосвіти у загальноосвітніх школах України / Марина Олександрівна Соболевська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2016. – Вип. 37. – С. 65–71.

176. Солодько С. Ю. Акторно-мережева теорія Бруно Латура як інструмент соціологічного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 "Теорія та історія соціології" / Солодько Сергій Юрійович – Київ, 2017. – 14 с.

177. Солодько С. Ю. Акторно-мережева теорія Бруно Латура як інструмент соціологічного аналізу : дис. канд. соц. наук : 22.00.01 / Солодько Сергій Юрійович. – Київ, 2017. – 198 с.

178. Солодько С. Ю. Акторно-мережева теорія як соціологічна складова інтелектуального проекту Бруно Латура / Сергій Солодько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2014. - № 4. - С. 156-170.

179. Солодько С. Ю. Акторно-мережеве дослідження журналістських практик виробництва новин (case study з досвіду висвітлення збройного конфлікту на Донбасі) / С. Солодько // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2016. - Вип. №8 (19). – С. 350-360.

180. Солодько С. Ю. Можливості застосування акторно-мережевої теорії до вивчення функціонування мережі виробництва міжнародних телевізійних новин на прикладі висвітлення військового конфлікту на Донбасі / Солодько С. Ю // Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право. – К.: 3\4 (27\28) 2015 - С. 101-107.

181. Солодько С. Ю. Природа агентності в акторно-мережевій теорії Бруно Латура / С. Солодько // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. - Вип. №5 (16). – С. 102-111.

182. Солодько С. Ю. Соціологія в дії: акторно-мережевий аналіз дослідницької практики як частини суспільнотворчих

процесів / Солодько С. Ю. // Проблеми розвитку соціологічної теорії: наукова спадщина академіка Т.І. Заславської та її роль в соціологічному розумінні суспільства. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю: тези доповідей (м. Київ, 22-23 травня 2014р.). – К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2014 – С. 70 -73

183. Солодько С. Ю. Технологічні та наукові інновації як головні "невидимі" агенти регуляції поведінки в умовах суспільної трансформації / Солодько С. Ю. // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ : тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 118

184. Солодько С. Ю. Трансформация социологических представлений об институциональном статусе науки в проекте Бруно Латура / Солодько Сергей Юрьевич // [Социология науки и технологий](#). – Санкт-Петербург, РАН, Санкт-Петербургский филиал Института истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова, 2014. - Вып. № 1 / том 5 – С. 97-104.

185. Степанцов П. Социальное действие между интерпретацией и пониманием / Павел Степанцов // Социология власти. – 2013. – №1–2. – С. 27–56.

186. Титков А. Полемика Дюркгейма и Тарда (предисловие переводчика) [Электронный ресурс] / Алексей Титков. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: https://vk.com/doc1813673_438600501?hash=a67c33535cb089a8d8&dl=do8be8da6b76df5d91.

187. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Фердинанд Тьоніс. – Київ: Дух і літера, 2005. – 262 с.

188. Урри Дж. Социология за пределами обществ / Джон Урри. – М. НИУ ВШЭ, 2011. – 336 с.

189. Филиппов А. Ф. Пространство политических событий / Александр Фридрихович Филиппов // Политические исследования. – 2005. – №2.

190. Филиппов А. Ф. Георг Зиммель как классик социологии / Александр Фридрихович Филиппов // Новое и старое в теоретической социологии / Александр Фридрихович Филиппов. – М.: Институт социологии РАН, 2001. – С. 43–55.

191. Фітісова А. В. Факультетські кафедри в уявленнях студентів: спроба феноменологічного аналізу значимих смислових структур у царині освіти / А. В. Фітісова, А. В. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія. – 2014. – с. 51–57.

192. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Юрген Хабермас. – М.: Весь мир, 2008.

193. Харман Г. Четвероякий объект: Метафизика вещей после Хайдеггера / Грэм Харман. — Пермь: Гиле Пресс, 2015. — 152 с.

194. Хархордин О. Инфраструктура свободы: какие общие вещи нам нужны? // Инфраструктура свободы: общие вещи и res publica: коллективная монография. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. — С. 309–349.

195. Хархордин О. Предисловие редактора / Олег Хархордин // Нового Времени не было. Эссе по симметричной

антропологии. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2006. — С. 5–56.

196. Хархордин О. Теория *res publica* и современная Россия: роль вещей и роль публики // Инфраструктура свободы: общие вещи и *res publica*: коллективная монография. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. — С. 11-66.

197. Широков А. Политика объяснения и стратегия описания Бруно Латура: как писать инфрарефлексивные тексты / Александр Широков. — Социологическое обозрение. — 2019. — №1. — с. 186–217.

198. Шюц А. Избранное: Мир светящийся смыслом / Альфред Шюц. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.

199. Шюц А. О множественности реальностей / Альфред Шюц // Социологическое обозрение. — 2003. — №2. — С. 3–34.

200. Шюц А. Структури життєсвіту / Альфред Шюц, Томас Лукман. — К.: Український Центр духовної культури, 2004. — 560 с.

201. Юдин Г. Б. Перформативность в действии: Экономика качеств Мишеля Каллона как парадигма социологического анализа рынков / Григорий Борисович Юдин // Журнал Социологии и Социальной Антропологии. — 2008. — №11(4). — С. 47–58.